

UMEÅ UNIVERSITET
Sociologiska institutionen
Avdelningen för biblioteks-
och informationsvetenskap

”Jag kan ju gott leva med att bli avstängd”

**En studie av den rationella låntagaren
vid Umeå universitetsbibliotek**

Maud Lindström
Handledare: Rickard Danell
D-uppsats, 20 poäng
Juni 2005

Titel: ”Jag kan ju gott leva med att bli avstängd”: En studie av den rationella låntagaren vid Umeå universitetsbibliotek

Författare: Maud Lindström

ABSTRAKT

Denna uppsats var ett försök att belysa olika problemområden vid Umeå universitetsbibliotek. Dit hör exempelvis långa köer, svinn och nedklottrad litteratur. Studien, som i första hand var kvalitativ, bestod bland annat av fyra intervjuer med låntagare som på olika sätt brutit mot gällande låneregler. Den teoretiska referensramen utgjordes av Rational Choice, som byggts upp kring rationalitet och rationellt handlande. Ansatsen medförde att låntagarna antogs handla målinriktat, samt konsekvent välja den handling som tillgodosåg deras intressen på bästa sätt. De ansågs ansvariga för sina handlingar och var därför intressanta ur bibliotekets synvinkel för att kunna anpassa rutiner och regler på bästa sätt. Rational Choice- teorin ställde även krav på låntagarnas möjligheter att kunna beakta olika faktorer som exempelvis regler, resurser samt medlåntagarnas beteenden. Jag valde därför att bygga upp arbetet kring de omständigheter som kunde tänkas vara avgörande i denna valsituation som exempelvis regelverk, tillgång till litteratur samt kostnadsfaktorer. Till min hjälp hade jag observationer från olika personalkategorier vid biblioteket samt egna erfarenheter och efterforskningar. För att vidga perspektivet och öka förförståelsen tillkom en del historiska tillbakablickar. Umeå universitetsbibliotek jämfördes även med en allmänning, vilket innebär en tillgång som vem som helst kan nyttja men som därför riskerar att överutnyttjas. Syftet med detta var att påvisa att samarbete mellan låntagarna skulle gagna exempelvis kösituationen på biblioteket. Intervjuerna med de fyra låntagarna påvisade en förvånansvärt stor okunskap om aktuella regler. De gav också prov på en obekymrad attityd till krav och avstängningar och hade ett samstämmigt förhållningssätt till förseningsavgifter: samtliga låntagare skulle bättra sig, men samtidigt kalkylera med vissa kostnader. Min slutsats blev att Umeå universitetsbibliotek bör satsa på ökad och anpassad information till låntagarna. Punktinsatser är i första hand nödvändiga i fråga om gällande låneregler samt beteendet kring väntehyllan, där en allmän förvirring tycktes råda.

Nyckelord: Avstängningar, information, kostnader, kravrutiner, låneregler, Rational Choice, samarbete, Umeå universitetsbibliotek

Tack alla ni vid Umeå universitetsbibliotek som tålmodigt svarat på mina frågor, ni vet vilka ni är. Jag vill även tacka mina vänner och min familj för ert stöd i allmänhet, och Anders i synnerhet för hjälp med bilden i 3D. Min handledare, Rickard Danell, tackar jag för hans positiva inställning till ämnesval och teori. Slutligen vill jag citera Voltaire:

”Det överflödiga är högst nödvändigt”

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

INLEDNING	sida
<i>"Må bokmaskarna gnaga på hans inälvor"</i>	4
<i>Syfte, frågeställningar och disposition</i>	5
<i>Tidigare forskning</i>	6
TEORI	
<i>Rationalitet</i>	10
<i>Rationell valteori</i>	12
<i>Biblioteket som allmänning</i>	13
<i>Spelteori i praktiken</i>	15
<i>Hur får man folk att samarbeta?</i>	17
METOD	
<i>Kvalitativ och kvantitativ</i>	18
<i>Teori och empiri</i>	18
<i>Fakta</i>	19
<i>Observationer och informanter</i>	20
<i>Respondenter</i>	21
<i>"De fyras gäng"</i>	22
UMEÅ UNIVERSITETSBIBLIOTEK (UmUB)	
<i>Det var en gång...</i>	24
<i>Låntagarna</i>	25
<i>Kursboksamlingen</i>	27
<i>Väntehyllan</i>	29
<i>Kostnader och köer</i>	31
<i>Låneregler</i>	34
<i>Avgifter</i>	37
<i>Kravrutiner</i>	40
<i>Skador...</i>	46
<i>...och understrykningar</i>	47
<i>Stölder, svinn och larmsystem</i>	49
ANALYS OCH SLUTDISKUSSION	
<i>Den rationella låntagaren</i>	54
<i>Tragedi eller samarbete?</i>	56
KÄLLFÖRTECKNING	59
BILAGOR	
1. <i>Rensat från väntehyllan</i>	62
2. <i>Låneregler, svenska universitetsbibliotek</i>	63
3. <i>Sista påminnelse</i>	67
4. <i>Intervjufrågor</i>	68

INLEDNING

”Må bokmaskarna gnaga på hans inälvor”

Som student har man sällan gott om pengar. För de flesta är därför biblioteket en förnämlig tillgång när den skrala kassan inte motsvarar den kommande kursens litteraturlista. Ibland har man tur och kan låna det mesta som krävs för att klara tentor och studier, eftersom man hinner före en mängd studiekamrater med samma avsikter. Men om kursen löper över fem veckor och lånetiden för kurslitteratur är fjorton dagar, hur gör man då? Jo, man försöker tänka strategiskt och ställa sig på kö för att få sitt låneexemplar så nära tentan som möjligt.

Tänk dig att Boken finns i fem exemplar och samtliga är utlånade. I bibliotekskatalogen står det att samtliga exemplar kommer att återlämnas de sista dagarna i mars. Du ställer dig på kö som nummer fyra, vilket gör att du bör få tillgång till ditt låneexemplar senast första april - tror du, och blir lurad. De tre första låntagarna/kurskamraterna lämnar nämligen igen sina exemplar i tid, medan en rationellt tänkande individ inte gör det. Det femte exemplaret är försvunnet – stulet. Jag behöver den ju också, tänker dessa egoister var för sig. Du hamnar i en otillfredsställande diskussion med en trött bibliotekarie som ingenting kan göra åt saken och ber dig återkomma. När meddelandet om låneexemplaret kommer så är du inte längre intresserad av den, eftersom du har kopierat referensexemplaret för en kostnad som nära nog motsvarar inköpspriset. Den var nämligen slut på förlaget, så den lokala bokhandlaren. Boken blir stående på väntehyllan i närmare en vecka, eftersom du inte längre har en tanke på fattiga studenter som står som nummer fyra i kön...

Det här är ingen unik situation för Umeå universitetsbibliotek (UmUB).¹ Problemet har många olika infallsvinklar men jag kommer att koncentrera mig på de låntagare som inte håller sig till rådande regler och anvisningar på biblioteket. Det finns mycket att lära av dessa låntagares tankar och gärningar, medan de överutnyttjar den gemensamma resurs som biblioteket är. Problemen är inte enkla att komma till rätta med och diskussioner kring kravverksamhet och stölder på bibliotek är lika gamla som själva biblioteksfunktionen. Regler kan upplevas som otydliga och åtgärder varierar mycket kraftigt mellan olika universitetsbibliotek även inom landet. Man tycks även se en successiv minskning av bibliotekens förmaningsskyltar och inte heller är det många låntagare som fruktar en bibliotekarie, även om hon bär hårknut och foträta skor. (Manliga bibliotekarier har väl aldrig

¹ ”Förkortningar bör användas med försiktighet” menar Tore Frängsmyr som dock föreslår UmUB som kortform för Umeå universitetsbibliotek. Jag kommer därför att hädanefter använda mig av denna. Tore Frängsmyr, *Liten handbok för avhandlings och uppsatsskrivande* (Uppsala, 1983) s. 9 f

burit skräckinjagande attribut?) Möjligen kan äldre tiders *förbannelser* motverka försumliga låntagare. Här är ett exempel som åtminstone skulle skrämja mig, ur en inskription med okänd datering från San Pedroklostrets bibliotek i Barcelona:

För den som stjälar, eller lånar och inte återlämnar, en bok från dess ägare, må den förvandlas till en orm i hans hand och förgöra honom. Må han slås med förlamning och alla hans lemmar brista. Må han förgås i smärta under höga skrik om barmhärtighet, må det inte finnas något slut på hans vända tills han ligger upplöst. Må bokmaskarna gnaga på hans inälvor som en sinnebild för den Orm som aldrig dör. Och när han till sist går till sitt sista straff, må Helvetets lågor förtära honom för alltid.²

Syfte, frågeställningar och disposition

Tanken med denna uppsats är att studera Umeå universitetsbiblioteks problemlåntagare ur ett rationalitetsperspektiv. För att kartlägga dessa aktörers marknad kommer jag att granska nuvarande regler och system gällande utlån samt krav på litteratur som inte återlämnas i tid. Dessutom vill jag titta närmare på hur frekvent denna slarvighet är. Meningen är att synliggöra bekymret med låntagare som inte håller sig till rådande regler samt visa hur detta påverkar biblioteksverksamheten, snarare än att förklara dessa problem. Jag kommer även att titta lite närmare på understrykningar i låneböcker, stölder, samt andra ”låntagarförseelser”. Dit hör exempelvis oförmågan att avbeställa eller hämta ut beställt material som man inte längre behöver. I vissa fall växer sig köerna långa till böcker på väntehyllan.

Huvudsyftet är dock att intervjua ett antal låntagare, vars motiv är att låna den åtråvärda Boken. *Varför* de beter sig som de gör är därför redan klargjort (de vill låna) och jag koncentrerar mig istället på *hur* de agerar. Hur beskriver de sina tankar och handlingar när de bryter mot bibliotekets låneregler? Har låntagaren på UmUB klart för sig vad som står i lånereglerna, eller är detta av underordnad betydelse? Problemen uppstår uppenbarligen redan under jakten på det åtråvärda låneexemplaret och upprepas när låntagaren fått tag i den och vägrar släppa den ifrån sig. De teoretiska ansatser som jag utgår ifrån är uppbyggda kring rationalitet och rationellt beteende, vilket gör att jag betraktar låntagarna som ansvariga för sina handlingar. Kan dessa ”förbrytare” ge förslag till förändringar av bibliotekets regler och informationsflöde? Mina huvudfrågeställningar är som följer:

² Weste Westeson ”Några anteckningar om boktjuvar och bokstölder” *Ikoner* nr 2/2002 s.26

- Hur beskriver och förklarar de försumliga låntagarna sina tilltag och varför följer man inte reglerna? Vad krävs för att man skulle bättra sig?
- Kan en ökad förståelse kring problemlåntagarnas beteendemönster vara till hjälp vid förändringar av bibliotekets rutiner? Hur minskar man svinn, skadegörelse och onaturligt slitage? Finns det några möjligheter att återfå lånen i rimlig tid och på så sätt öka utlåningsfrekvensen och minska köerna på i första hand kurslitteraturen?

För att kunna svara på dessa övergripande frågor, kommer jag att redogöra för de regler och händelser som berör: överskridna lånetider, klotter, överslitage och understrykningar samt tillgrepp av bibliotekets material. Dessa partier bidrar förhoppningsvis också till en ökad förförståelse för en mindre insatt läsare. Till detta kommer de stycken som består av intervjumaterial från samtal med fyra låntagare vid Umeå universitetsbibliotek. Jag kommer att använda mig av en lineär struktur på mitt arbete. Denna välkända dispositionstyp karakteriseras av en logisk uppläggning av introduktion, frågeställning, tidigare forskning, teori, metod och empiri samt slutligen en avslutande analysdel där jag lägger fram mina resultat.³

Tidigare forskning

Åtskilliga studier har gjorts på studenters biblioteksanvändning och deras vanor är utan tvivel grundligt kartlagda. Ovanorna tycks däremot sällan undersökas, åtminstone i Sverige, vilket kan tyda på att området inte ansetts som viktigt och/eller intressant. Marcus Zadenius, bibliotekarie vid universitetsbiblioteket i Lund sedan trettio år tillbaka redogör för problemet kring skadade och förkomna böcker vid detta bibliotek i ett par artiklar. I ”Stjal jurister som korpar”? *Ikoner* nr 3/2001, beskriver han sina misslyckade försök att belägga sina påståenden genom ivrigt letande vid biblioteket och på nätet. Hans erfarenhet är dock att anskaffningen av ersättningsexemplar pga. skador eller förlust har ökat. Han menar också att den ökande förekomsten av klotter och understrykningar är ”ett verkligt gissel”, särskilt i kurslitteraturen. Som titeln uppvisar så bekymrar han sig särskilt mycket över att juridikböcker är överrepresenterade när det gäller stöld, urplockning av innehållet där man lämnar pärmen kvar samt avlägsnande av enstaka sidor.⁴

Möjligen låg denna artikel till grund för den utställning på temat bokstölder som Juridiska biblioteket i Uppsala gjorde för några år sedan. Där hade 496 böcker försvunnit på

³ Jarl Backman, *Rapporter och uppsatser* (Lund, 1998) s. 61

⁴ Marcus Zadenius ”Stjal jurister som korpar”? *Ikoner* nr 3/2001 s. 19-21

två år och en skylt frågade: ”Är det framtidens domare, advokater och skattejurister som gör så här?”⁵ Det kan vara så att problemlåntagare kontinuerligt undersöks internt, men att resultaten inte offentliggörs. Detta innebär dessvärre att jag inte har några liknande undersökningar att jämföra mina resultat med. Ett par svenska uppsatser har dock berört mitt intresseområde.

För drygt tjugo år sedan gjordes en studie vid institutionen för företagsekonomi vid Umeå universitet. Den beskriver Umeå universitetsbiblioteks administrativa kravverksamhet och speglar i viss mån den tidens problematik med förseningar.⁶ 1998 granskar Christian Forsehag, student vid biblioteks- och informationsvetenskap i Umeå, tio forskningsbiblioteks låneregler ur juridisk synvinkel. I den avslutande diskussionen föreslås två lösningar på problemet med sent återlämnat material: antingen kan biblioteken straffa fram ett annat beteende hos låntagarna genom böter etc. eller försöka driva igenom en moralisk attitydförändring hos dem. På det senare sättet skulle vinsten vara att låntagarna vinner insikt om att de själva är de stora förlorarna i slutändan. Inte heller Forsehag tycks ha funnit någon svensk forskning inom detta område att jämföra resultaten med.⁷

I andra länder, främst då i England, USA samt i vissa afrikanska länder, har studier kring ”delinquent readers” (ung. lagstridiga läsare) förekommit om än sparsamt de senaste decennierna. Just denna benämning förklaras i en artikel baserad på en undersökning av G. H. Souter från 1976 och exkluderar de personer som bryter mot bibliotekets regler oavsiktligt eller på grund av glömska. En ”delinquent reader” är istället den som: “overborrows to a high degree; or retains books after they have been recalled; or illegally borrows, steals or mutilates books.”⁸

Undersökningen baseras på intervjuer med bibliotekarier vid sex engelska universitetsbibliotek vilka påvisar att tre parter är delaktiga i problemet; biblioteket, den lagstridige läsaren samt de övriga biblioteksbesökarna. De sistnämnda påstås vara skyldiga till att uppmuntra ett olagligt beteende genom att inte aktivt fördöma de som vållar problemet. Biblioteket måste enligt Souter effektivt anpassa sina säkerhetssystem och utöva sanktioner mot förövarna. Det betonas att en god relation även till dessa låntagare är viktig och att man inte vinner något på att säga ”du har brutit mot våra regler” medan man trummar med fingrarna mot bordet. Istället bör man sträva efter att skapa en dialog mellan låntagare och

⁵ Weste Westeson ”Några anteckningar om boktjuvar och bokstölder” *Ikoner* nr 2/2002 s.20-27

⁶ Marika Mattila, *Bokkrav: en administrativ studie av Umeå Universitetsbibliotek* (Umeå, 1984)

⁷ Christian Forsehag, *Bibliotekens låneregler: juridik och praxis*, examensuppsats vid arbetsenheten för information och kultur/ Biblioteks och informationsvetenskap, vt 1998 (Umeå, 1998)

⁸ G H Souter, “Delinquent readers: a study of the problem in university libraries”, *Journal of Librarianship*, 8 (1976) s. 96-110

bibliotekarie för att individen själv ska förstå att han eller hon skapar problem på biblioteket. Dessutom poängteras vikten av att öka tillgängligheten till både litteratur och kopiatorer för att undvika låntagare som river ut sidor ("rip-off") eller stjälar böcker.

Souters trettio år gamla analyser baserar sig odelat på bibliotekariers påståenden. Här kommer man fram till att det finns starka indikationer på att gruppen "delinquent readers" består av en grupp själviska individer vid universitetsbiblioteken. De tar vad de vill ha och känner att de har rätt att göra detta. Beteendet är dessutom inte förbehållet biblioteksmiljön, menar Souter. Gynnarna har med sig detta handlingssätt inom samtliga kontexter, exempelvis på universitetet eller i samhället. De är dock inte motståndare till de element i samhället som de förgriper sig på och de skadar inte andra med avsikt. Deras förfaringsätt summeras i slutet av artikeln på ett intressant sätt genom ett citat av en av de intervjuade bibliotekarierna:

The library [or the university, or society as a whole] is there, and they may as well make use of it, but in the way they want to make use of it, in other words for their personal good, not for the common good.⁹

Låntagarna agerar "not for the common good" - inte för allas bästa - utan för att maximera sin egennytt, menar denna 1970-tals bibliotekarie. Denna reflexion, som svarar mot de teoretiska ansatser som jag själv kommer att använda mig av, återfinns i många forskningsrapporter. Tankarna går dock i första hand till Garrett Hardins berömda artikel *The Tragedy of the Commons*¹⁰ från 1968. Den beskriver till största del våra naturtillgångars överutnyttjande men sättet att resonera kan tillämpas på många olika forskningsfält. Begreppet "allmänningens tragedi", som jag återkommer till i min teoridel, handlar om problem som rör fördelningen av en gemensam tillgång som exempelvis betesmark, fiskevatten eller i mitt fall: biblioteksmaterial.

I USA utkom 1998 en "How-To-Do-It Manual for Librarians" med titeln "Managing overdues".¹¹ Redaktör för publikationen är Patsy Hansel, bibliotekschef vid Williamsburg Regional Library i Virginia. Detta är ett så kallat Public Library och de uttalanden som görs tycks också i huvudsak beröra sådana förhållanden. Hansel tror att många chefer undviker att ta itu med förseningar, eftersom det är omöjligt att lösa detta bekymmer. Det spelar ingen roll hur effektivt systemet är menar hon, ett stort antal utlån kommer inte tillbaka i tid och ett mindre antal kommer inte tillbaka alls. Problemet är både tidskrävande och dyrt, men är

⁹ Ibid., s.109

¹⁰ Garrett Hardin "The Tragedy of the Commons" *Science* 162: 1243-1248 (1968)

¹¹ Patsy J. Hansel (edit.) *Managing overdues: A How-To-Do-It Manual for Librarians* ; no. 83 (New York, 1998) s. vii

lättare att ignorera numera eftersom biblioteken i allt högre grad har automatiserats. När systemet var manuellt konfronterades bibliotekarier ständigt med kort som förflyttades från en trälåda som benämndes ”overdue”, (”with some hope of being returned to the library”) till en annan som kallades ”long overdue”. (”gone; absolutely, irretrievably gone”). Personalen flyttade omkring korten samtidigt som de frågade sig själva och varandra om det inte fanns något sätt att lösa problemet.¹²

I manualen finns många ”lösningar” på förseningsproblemet som i olika hög grad kan överföras till svenska förhållanden. ”Prosecute offenders” eller ”use a Collection Agency” kan säkert kännas lockande ibland men ligger knappast närmast till hands när svenska låneböcker är ute på vift. Däremot är diskussionerna kring för- och nackdelar med böter en intressant läsning. De härrör sig från 1990-talets första hälft och de mest positiva rösterna kommer från bibliotek som inte längre bötfäller sina låntagare. Bibliotekarier vittnar om positiva resultat gällande cirkulationstakt och återlämningsfrekvens efter övergången från bötessystem. Arbetet vid lånedisken upplevs också mycket trevligare när man slipper allt gnat och handhavandet med pengar, menar den utfrågade personalen.¹³

Förändringarna vid dessa amerikanska bibliotek baserar sig i huvudsak på tre undersökningar från 1980-talet gjorda av bland annat Patsy Hansel. De redogörs för i inledningen av manualen och den första utfördes enbart vid manuella bibliotek i North Carolina 1981. Den visar bland annat att åtal av låntagare inte gav någon snabbare återlämning. Rättegångarna var istället en produkt av höga bötesbelopp som inte betalades. Däremot tycktes snabbare utskick av påminnelser ge en högre återlämningsfrekvens. För att kunna se en positiv konsekvens av dessa påtryckningar måste de nå låntagaren inom en tvåveckorsperiod efter bokens förfallodatum, menar man.¹⁴

Nästa undersökning gjordes 1983 och inkluderar andra amerikanska staters bibliotek, både manuella och automatiserade. Den visar positiva resultat i återlämningsfrekvensen efter avstängningsrestriktioner mot låntagare som inte återlämnar i tid. Dessutom framhålls fördelarna med att undvika bötessystem samt att göra om den sista påminnelsen till ett räkningsunderlag. Hansel och kollegan Robert Burgin lägger fram förslag på strategier i kampen mot förseningar samtidigt som man gläds över att de bibliotek som 1984 närvarade vid parets ”workshops” kring denna problematik hade en bättre återlämningsfrekvens.

¹² Ibid. s. vii

¹³ Julie Walker ”Library fines reconsidered: the philosophy of charging fines” *Managing overdues: A How-To-Do-It Manual for Librarians*; no. 83 Patsy J. Hansel (edit.) (New York, 1998) s.102 ff

¹⁴ Hansel, s. viii

Parets tredje undersökning 1986 blev en besvikelse för dem. Målet var att finna statistiskt säkerställda kopplingar mellan bibliotekens strategiförändringar och återlämningsfrekvens hos låntagarna. Detta kunde inte synliggöras i tabellform vilket medförde en ”magkänslereport” baserat på fem års arbete med krav och förseningar. Där står man fast vid sina tidigare forskningsresultat men tillägger att strategierna måste anpassas efter rådande förhållanden. Graden av effektivitet på biblioteket tycktes också vara lika viktig som själva förfaringssättet, vilket i sin tur gjorde siffrorna osäkra, påstår Hansel och Burgin.¹⁵

Inför sammanställningen av ”Managing overdue-manualen” bestämde sig Hansel för att utföra ännu en undersökning. Denna gång distribuerades frågeformulär till samtliga offentliga bibliotek i Virginia, med usel svarsfrekvens som följd. Små och manuellt skötta bibliotek svarade, medan man vid datoriserade enheter svarade unisont: ”it isn’t easy to get these numbers out of our computers”. Efter att ha plågat siffrorna ur en del av de ovilliga, visar samstämmiga uppgifter att automatiseringen sparar enormt mycket pengar årligen enbart beträffande förseningar. Hansels favoritresultat kom från ett mycket stort bibliotekssystem som även ingick 1981 års undersökning. Deras förkommet-frekvens (long-overdue) hade sjunkit från två procent till en halv procent efter införandet av datasystem och automatik. I detta fall innebar det 8 814 i stället för 32 449 böcker enbart 1992, vilket gav en årlig vinst för detta bibliotek på 473 000 dollar enligt överslagsberäkningar av Hansel.¹⁶

TEORI

Rationalitet

Det klassiska studieämnet rationalitet, det förnuftsmässiga, är ett något svårdefinierat begrepp som bland annat förekommer inom filosofisk och sociologisk litteratur. Inom sociologin har Max Weber (1864-1920) en mycket framskjutande position och ett av de teman som ingår i hans teori är just rationalitetsbegreppet som han bland annat använde vid analyser av auktoritetsformer som demokrati. I den handlingstypologi som Weber utvecklade används rationalitet i betydelsen målinriktning för att klassificera varianterna med utgångspunkt i sociologiska syften. Många vardagliga, mindre meningsbärande händelser kan klassas som en *traditionell handling*, eller om de exempelvis kan knytas till ett omedvetet vredesutbrott – en *känslomässigt styrd handling*. Grundar sig handlingen på en etisk, religiös eller estetiskt motiverad övertygelse så kategoriseras den som *värderationell*. Denna typ kan även vara knuten till bestämda sakförhållanden och resultatet är underordnat övertygelsen. Detta gäller

¹⁵ Ibid., s. ix

¹⁶ Ibid., s. x

däremot inte den *målrationalella handlingen* som istället utförts med mål, medel och resultat i åtanke. Dessa handlingar utförs med andra ord utifrån kalkyler om vad som säkrast leder till önskat resultat.¹⁷

Enligt Weber kännetecknar den sistnämnda, målinriktade handlingen den moderna kapitalismen. Tankar och handlingar blir allt mer beräknande och förnuftsmässiga vilket gör att traditionella, religiösa och mystiska värden får stå tillbaka. Socialt sett måste aktörerna lita på sina egna bedömningar och risken finns att ”allas kamp mot alla” uppstår. Webers lösning på denna problematik är en rationell stat som individerna godtar av förnuftsmässiga skäl.¹⁸

Även norrmannen, filosofen och samhällsforskaren Jon Elster (f 1940) har fördjupat sig i målrationalitet. Han frågar sig om inte alla handlingar kan förklaras som ett resultat av rationella val om man använder sig av termen i vid bemärkelse. Problemet är att individen inte alltid har klart för sig vad som är bäst, menar han. Dessutom kan de välja ett sämre alternativ på grund av *viljesvaghet* eller *irrationalitet*. Det sista förknippar Elster bland annat med traditionsbundna normer som gör att folk väljer det invanda och beprövade. Han problematiserar även *altruism*, ett beteende som gynnar andra på individens bekostnad. Den samhällsvetenskapliga forskningen beskriver detta fenomen på följande sätt enligt Elster: ”om jag hjälper honom i dag, hjälper han mig i morgon, speciellt som han kommer att tänka på att han kan behöva min hjälp senare”. En raffinerad form av egenintresse alltså, som förekommer när människor samarbetar med varandra.¹⁹

Elster frågar sig också hur mycket information det är rationellt att inhämta för att bilda sig en uppfattning inför ett val. Han använder sig av landsmannen Leif Johansens bärplockningsmetafor där målsättningen är att plocka så mycket blåbär som möjligt. Man vet inte var det växer flest, men frågan är hur mycket tid man ska ägna åt att insamla denna information. Letar man för länge åtgår det för mycket av tiden för själva plockandet.²⁰

Problemet med insamling och bearbetning av information diskuterades bland annat på 1950-talet av Herbert Simon som införde begreppet *begränsad rationalitet*. När människors möjlighet att tillskansa sig information är begränsad, så väljer de ett alternativ som är tillräckligt bra för deras syften. Detta kallar han för *satisfiering* till skillnad från *maximering* av preferensuppfyllandet.²¹

¹⁷ Olav Korsnes (red) *Sociologiskt lexikon* (Stockholm, 1998) s 112, 254

¹⁸ Sverre Moe, *Sociologisk teori* (Lund, 1995) s. 28 f

¹⁹ Jon Elster, *Vetenskapliga förklaringar* (Göteborg, 1988) s. 58 ff

²⁰ *Ibid.*, s. 67

²¹ Korsnes, s. 254

Rationell valteori

”Rational choice-theory” (RCT) är en samling teoretiska ansatser med ett gemensamt grundantagande: aktörerna agerar rationellt och väljer de handlingar som maximerar deras mål eller preferenser. Rötterna finns i flera teoretiska traditioner som metodologisk individualism, där grundenheten i samhället är den mänskliga handlingen, samt utilitarismen som förespråkar största möjliga lycka till största möjliga mängd människor. Till RCT: s grundförutsättningar hör att aktören ska kunna rangordna de valmöjligheter som finns på hans eller hennes preferenslista. Aktören ska också välja det alternativ som listas högst.²² RCT kan kort sägas vara ett program som skapar modeller och teorier utifrån enkla antaganden om aktörer på följande sätt:

- Utgå ifrån aktörerna är rationella och maximerar sin egennyttan utifrån sina objektiva resurser och preferenser.
- Visa i en modell den rådande strukturen av ömsesidigt beroende som gör att resultatet bestäms av vad varje individ gör. Alla måste ta hänsyn till andras handlingar när de själva ska välja väg.
- Mot bakgrund av dessa två förutsättningar definierar modellen de handlingsalternativ som finns för varje aktör.
- Modellens förutsägelser testas i förhållande till den empiri som man vill förklara.²³

Om modellen inte räcker kan man skapa nya modeller genom att förändra förutsättningarna och exempelvis tona ner kravet på egenintresse och/eller introducera subjektiva uppfattningar om resurserna.²⁴

RCT är ursprungligen amerikanskt och centralgestalten sägs vara James S Coleman (1926-1995), en anhängare till Weber. Hans empiriska forskning handlar främst om hur sociala strukturer skapar individuella handlingar. Hans andra paradigm vill förklara hur sociala strukturer och system är ett resultat av individuella val.²⁵

Även i Skandinavien och framför allt då i Norge har RCT-forskare uppmärksammats. Ottar Brons (f. 1928) har visat hur nordnorska fiskare övergav rationell fiskbytesthandel med grannarna när den ännu mer rationella valmöjligheten – frysboxen – kom. Den mest kände norrmannen i sammanhanget är dock utan tvekan Jon Elster (f.1940) vars rationalitetsteorier

²² Ibid., s. 253 ff

²³ Roar Hagen ”Rational Choice” ur *Klassisk och modern samhällsteori*, Heine Andersen & Lars Bo Kaspersen (red) 2:a uppl. (Lund, 2003) s.262 f

²⁴ Ibid., s. 263

²⁵ Ibid., s. 266

jag nyss redogjort för helt kort. Han menar att funktionella tolkningar bör överges för en kombinerad orsaks- och ändamålsstyrd förklaringsmodell.²⁶

Elster ser *förklaringen* som vetenskapens viktigaste uppgift och *förutsägelsen* ännu viktigare för tillämpad forskning. I de flesta fall går de hand i hand menar han, eftersom en teori både kan användas till att förklara det som skett och förutsäga det som ska ske. Inom samhällsvetenskaperna är det mycket enklare att förklara än att förutse, eftersom människor kan agera annorlunda om exempelvis förutsägelsen offentliggörs. Ett sådant exempel är valundersökningar som kan få väljare att ändra ståndpunkt när de ser var andra ”ska” välja. Förutsägelsen blir då självförstörande menar Elster, som skiljer mellan tre huvudformer av förklaring: orsaks-, funktionalistisk- och ändamålsförklaring.²⁷

En viktig slags ändamålsförklaring är den som förklarar handlingen som resultat av ett rationellt val, menar Elster som i detta fall diskuterar rationalitet i två olika betydelser. En mer formell betydelse gäller förhållandet mellan mål, medel och uppfattningar som går ut på att välja det bästa av föreliggande alternativ om man har vissa mål. En mer grundläggande frågeställning lyder: är det möjligt att påstå att mål och uppfattningar är rationella?²⁸

Liksom många andra RCT-teoretiker, förordar Elster studier av hur rationella individer agerar för att uppnå gemensamma mål. Situationer där aktörerna är ömsesidigt beroende av varandra, samt när individen tar hänsyn till andras strategiska val kan vara särskilt intressanta att följa. Ibland kan det uppstå *kollektiva fördelar* som kommer andra till godo, ett symptom som exempelvis den amerikanske ekonomen Mancur Olson problematiserar. Han menar att kostnader och belöningar måste knytas till varje enskild aktör. Det lönar sig nämligen att samarbeta för att skapa dessa kollektiva fördelar, men att det lönar sig ännu bättre att åka snålskjuts. Alla rationella och maximerade egoister kommer därför att svika kollektivet, vilket omöjliggör den kollektiva fördelen.²⁹

Biblioteket som allmänning

I en demokrati rör många beslut så kallade allmänningar. Detta är de tillgångar som vem som helst fritt kan nyttja men som dessvärre också riskerar att övernyttjas. Dit hör givetvis frisk luft, fiske- och vattentillgångar men även en fungerande rättstat eller ickekorrumpierad offentlig förvaltning. Problemet med dessa allmänningar är vad man inom samhälls-

²⁶ Ibid., s. 268 ff

²⁷ Elster, s.7 ff

²⁸ Ibid., 58 ff

²⁹ Hagen, s. 271 ff

vetenskapliga discipliner brukar benämna som en *social fälla*. Metaforen myntades av psykologen John Platt 1973 och en enkel beskrivning av problemet skulle kunna vara denna:

1. I en viss utvald situation vinner "alla" på att "alla" samarbetar.
2. *Men* - om man själv inte litar på att "de andra" samarbetar är det meningslöst att själv välja att göra det. Det man vill åstadkomma kräver nämligen att de flesta andra också samarbetar.
3. Detta innebär att det kortsiktigt kan vara rationellt att inte samarbeta om man tror att de andra inte heller gör det.
4. *Slutsats*: Ett effektivt samarbete för ett gemensamt ändamål kan bara uppstå om man litar på att de andra väljer att samarbeta.
5. *Den sociala fällan slår igen*. Situationen blir sådan att alla får det sämre trots att samtliga förstår att de i långa loppet skulle tjäna på ett samarbete.³⁰

Att vara den enda som vittnar mot maffian, källsorterar sina sopor eller låter bli att fuska med skatten är "tjusigt men poänglöst" menar statsvetaren Lennart J Lundqvist i en artikel i Dagens Nyheter 30/3-99. Han framhåller även att det omedelbart ofta lönar sig bäst för individen att inte samarbeta trots att gruppen långsiktigt förlorar på detta. Denna pessimistiska framtidsbild växte ursprungligen fram i Garrett Hardins berömda artikel *The Tragedy of the Commons*³¹ (ung. allmänningens tragedi). Den avhandlar till största del våra naturtillgångars överutnyttjande, men begreppet kan med fördel även användas inom andra forskningsfält. Jag ska exempelvis tillämpa detta allmänningsbegrepp på UmUB. Är det så att låntagarna handlar rationellt men korttänkt? Blir kontentan att "alla" långsiktigt förlorar på att individen kortsiktigt maximerar sin egennytta? Statsvetaren Jörgen Hermansson menar att "när man uppträder i rollen som medborgare, är man för sitt eget bästa tvungen att tygla sina mest renodlade särintressen". Detta är viktigt att beakta när det exempelvis gäller att betala skatt.³²

Att låntagare på universitetsbibliotek i hög grad styrs av plånbokens innehåll återkommer jag till i ett särskilt avsnitt, men är knappast något nytt och förvånande. Bo Rothstein, professor i statsvetenskap, menar att aktörerna löper en ökad risk att hamna i en social fälla om de handlar strikt ekonomiskt i sitt individuella nyttotänkande. Han tillägger dock att de inte alltid behöver agera i enlighet med "homo economicus", den ekonomiska människan, trots att deras kunskaper, värderingar och normer i vissa lägen kommer att styra dem mot att vara återhållsamma. Man bör även beakta hur aktörer agerar under ofullständig information, menar Rothstein.³³ Dessa former av sociala interaktioner studeras med fördel

³⁰ Bo Rothstein, *Sociala fällor och tillitens problem* (Stockholm, 2003) s.21 f

³¹ Garrett Hardin "The Tragedy of the Common " *Science* 162: 1243-1248 (1968)

³² Jörgen Hermansson, *Spelteorins nytta: om rationalitet i vetenskap och politik* (Uppsala, 1990) s. 175

³³ Rothstein, s.23 ff

inom den RCT-förgröning som bär samlingsnamnet *spelteori*. Det spelteoretiska betraktelsesättet används förutom i nationalekonomin, även inom politisk filosofi och sociologi.

Spelteori i praktiken

Själva grundtanken med spelteori är att skapa modeller av ett specifikt socialt samspel som man studerar. Därefter kan man analysera kopplingen mellan berörda aktörers agerande, värderingar och föreställningsvärld och olika kollektiva fenomen som exempelvis krig eller arbetslöshet. De strategiska inslagen sätts i fokus eftersom aktörerna påverkar händelseförloppet genom sitt samspel.³⁴

Den mest kända spelteoretiska modellen brukar kallas *Fångarnas dilemma* och tillskrivs A W Tucker.³⁵ Den beskriver två häktade som tillsammans har begått ett allvarligt brott. Åklagaren, som är övertygad om männens skuld ställer dem inför olika alternativ. De häktade kan inte kommunicera med varandra och har tidigare haft ett lojalt samarbete:³⁶

	B	
	Erkänner inte	Erkänner
A	Erkänner inte	A: 10 år B: 3 mån
	Erkänner	A: 8 år B: 8 år

Fig. 1
Fångarnas dilemma

Att inte erkänna kan förefalla tilltalande eftersom straffet bara blir ett år för dem båda. Men om A inte litar på att B ska neka till brottet, blir situationen en helt annan. Fångarnas dilemma är ett *icke-nollsummespel* vilket innebär att det inte genomgående är så att den enes vinst är den andres förlust. Inte blir det heller enklare av att fångarna får kommunicera med varandra, eftersom de inte kan lita på att den andre håller överenskommelsen. Spelet innehåller både gemensamma och motsatta intressen och strategierna brukar delas upp i

³⁴ Hermansson, s. 105

³⁵ Spelet uppfanns runt 1950 av Merill Flood och Melvin Dresher. A W Tucker gav det en formell utformning kort därefter. Robert Axelrod, *Från konflikt till samverkan: varför egoister samverkar* (Stockholm, 1987) s. 178

³⁶ Erik Moberg, *Offentliga beslut: en introduktion till den ekonomiska teoribildningen inom stadsvetenskapen* (Stockholm, 1994) s. 277

samarbetsstrategier och *icke-samarbetsstrategier*. Att vara den ende som bryter pakten kan givetvis locka eftersom straffet då bara blir 3 månader.³⁷

Leif Lewin, en svensk professor som engagerar sig mycket i olika samhällsfrågor, menar att "fångarnas dilemma" har inneburit en utmaning för samhällsvetenskaplig forskning. Oberoende av vad andra gör, blir resultatet alltid bättre för den enskilde om han handlar egoistiskt. Då är det svårt att tänka sig att aktörerna ska sträva efter det gemensamma bästa, menar han. De lösningar som han föreslår är att "förvandla fångarna till altruister, som uppriktigt vill varandra väl", eller "att söka övertyga aktörerna om att det är moraliskt rätt att samarbeta". Frågan är bara hur man ska få rationella egoister att samarbeta, menar Lewin.³⁸

Samhällsvetaren Robert Axelrod omsatte dessa principer till en systematisk analys genom att bjuda in ekonomiska och ekologiska spelteoretiker till en tävling. Förvånande nog var det en mycket enkel lika för lika-strategi ("tit-for-tat") som klarade sig bäst. Denna anspråkslösa taktik går ut på att inleda snällt och sedan upprepa motpartens drag. Man behöver inte klara sig bättre än någon annan enligt Axelrod. Det viktiga är att klara sig bra och inte avundas den andra spelaren hans framgång. Den är nämligen en förutsättning för att du själv ska klara dig bra i ett upprepat "fångarnas dilemma", menar han.³⁹

Spelteori är en formell teori som ger aktörerna möjlighet att överväga konsekvenserna av andra aktörers avsikter. Den kan inte användas till allt, men har ett stort tillämpningsområde. Fångarnas dilemma är ett lättförståeligt exempel av det spelteoretiska betraktelsesättet men inte desto mindre användbart. Denna teori som i huvudsak rör rationella beslut av aktörer med vissa mål i sikte, kan erbjuda flera förklaringar till ett agerande. Poängen blir inte enbart att någon uppträder på ett visst sätt *för* att det är rationellt, utan också *därför* att det är det.⁴⁰

Ett grundläggande drag i spelteorin är analysen av interaktionen mellan flera individer som försöker agera så rationellt som möjligt. I spelteorin förutsätts individen maximera sin egen nytta och därmed samspeja i syfte att åstadkomma en gynnsam situation för egen del. Samtidigt ska aktören beakta att de andra strävar åt samma håll. En svårighet kan givetvis vara att säkert veta om aktörerna handlar rationellt eller inte, men detta är egentligen inget stort problem. Syftet är ju inte att formulera en normativ idé om hur människor bör fungera.⁴¹

³⁷ Ibid., s. 277ff

³⁸ Leif Lewin, *Det gemensamma bästa: om egenintresset och allmänintresset i västerländsk politik* (Stockholm, 1988) s. 133 ff

³⁹ Robert Axelrod, *Från konflikt till samverkan: varför egoister samverkar* (Stockholm, 1987)

⁴⁰ Hermansson, s.37 f

⁴¹ Ibid., s. 15

Hur får man folk att samarbeta?

Robert Axelrod, mannen som förordar ”tit-for-tat”, lika för lika-strategin inom spelteorin, ger även råd om hur man ska främja samarbete inom givna miljöer. Detta ömsesidiga samarbete faller inom kategorierna: göra framtiden viktigare än nuet, ändra spelarnas vinster samt lära spelarna samarbetsfrämjande värderingar, fakta och färdigheter. Samarbete kan nämligen kännas som ett pålitligt val om framtiden uppfattas som viktigare än nuet. Olika metoder för att få spelarna att känna detta är att ”förstora framtidens skugga” genom att exempelvis se till att spelen äger rum oftare. Är framtiden två år bort är den givetvis mindre värd än en belöning som ligger närmare i tid. Det mest okonstlade sättet att inspirera till samarbete är att göra spelen mer varaktiga, menar Axelrod. Ett samarbetsmönster som är byggt på reciprocitet (jag kliar dig på ryggen nu, om du kliar mig senare) kan löna sig. Detta visade sig inte minst under första världskriget statiska skyttegravskrig där man visste att interagerandet skulle fortsätta eftersom ingen av parterna skulle försvinna.⁴²

En av de viktigaste uppgifter en regering har är att se till att individer agerar så att samhällsnyttan gynnas, anser Axelrod. Lagar stiftas för att medborgarna ska betala skatt, hålla sams och låta bli att stjäla. Om man ser till problematiken i ”fångarnas dilemma” skulle förändringar i vinststrukturen kunna förändra spelet så starkt att det inte längre föreligger något dilemma. Är straffet mildare alternativt högre förändras givetvis alternativen. Dessa vinstförändringar behöver inte vara så stora för att de skulle avspegla sig i samarbetsmönstret.⁴³

”Ett utomordentligt sätt att främja samarbetet i ett samhälle är att göra människor måna om varandra”, fortsätter Axelrod. Detta innefattar föräldrars och skolans ansträngningar att fostra hänsynsfulla barn och ungdomar. Genom att göra altruism till en social vana så kan den upprätthållas, men risken finns att en självisk individ kan dra fördel av någon annan persons osjälviska beteende. Egoister tänker inte på någon annans behov och måste behandlas på ett annat sätt än de hänsynsfulla. Dessvärre är ”lika för lika” en ”öga för öga, tand för tand-strategi” där rättskipningen kan bli smärtsam. Finns det en central myndighet som bestämmer straffet så behöver detta inte vara något problem, menar Axelrod. En individ som inte samarbetar inom strategier som är byggda på reciprocitet straffar dessutom ut sig själv. Dessa strategimodeller lönar sig inte, ingen frestas att imitera den och därför dör den ut.⁴⁴

⁴² Ibid., s. 111 ff

⁴³ Ibid., 114 f

⁴⁴ Ibid., 116 ff

METOD

Kvalitativ och kvantitativ

Att ”spela” med två eller fler aktörer på ovan nämnda sätt skulle givetvis vara intressant, men knappast praktiskt genomförbart. Det är inte heller själva poängen med mitt arbete. Istället kommer jag inledningsvis att insamla fakta som sedan kan ligga till grund för de frågor som jag kommer att ställa vid intervjuer med studenter som nyttjar UB. Som jag tidigare framhöll är poängen inte enbart att någon agerar på ett visst sätt för att det är rationellt, utan också *därför* att det är det. Med detta betraktelsesätt i åtanke kan jag undersöka om låntagarna avser att agera på annat sätt om villkoren eller reglerna vore annorlunda. Jag kommer därför att rent hypotetiskt *ändra förutsättningarna* för låntagarna, för att studera effekten. Lämnar låntagarna tillbaka böckerna fortare om det kostar pengar att vara långsam eller kalkylerar man med en viss omkostnad? Påverkas man av information rörande regler samt inskränkningar av lånandet vid avstängning etc.?

Varje del eller rubrik kommer således att inledas av en kombination av kvantitativ och kvalitativ metod där jag vill påvisa generella mönster och samband inom UmUB. Detta kommer sedan att ligga till grund för intervjudelen som därmed blir kvalitativ. Styrkan med att kombinera olika metoder ligger bland annat i en stärkt tillit till analysresultaten. Holme & Solvang menar att kvantitativa data kan ge en allomfattande bild av vad man ska koncentrera sig på i den kvalitativa delen. Då kan man även försäkra sig om en stärkt helhetssyn i essentiella frågor, menar de.⁴⁵

Teori och empiri

En samexistens mellan teori och empiri inom forskningen är att föredra menar de svenska forskarna Peter Hedström och Richard Swedberg i en artikel där de argumenterar för RCT. De säger att de flesta sociologer skulle hålla med om att en förening mellan dessa enheter är att föredra, men att gapet mellan dem snarare tycks öka. De flesta forskare skulle få svårt att namnge fler än ett fåtal studier där detta ideal genomförs, menar dessa författare.⁴⁶

Ovan nämnda artikel styrker den kritiska hållning som jag har haft kring problemet. Många gånger tror jag dock att forskaren/författaren inte tydliggjort sitt arbetssätt så att kopplingen mellan teori och empiri lyfts fram tillräckligt. I RCT är det viktigt att förstå hur olika sociala aspekter influerar individens val och själva grundtanken är att skapa modeller av

⁴⁵ Idar Magne Holme & Bernt Krohn Solvang, *Forskningsmetodik: om kvalitativa och kvantitativa metoder* (Lund, 1997) s. 86 f

⁴⁶ Peter Hedström & Richard Swedberg ”Rational Choice, Empirical Research, and the Sociological Tradition” *European Sociological Review*, Vol 12 No. 2, 127 – 149 (1996) s. 127

ett specifikt socialt samspel som man studerar. För att minimera antalet förvirrade läsare vill jag illustrera min grundmodell på följande sätt:

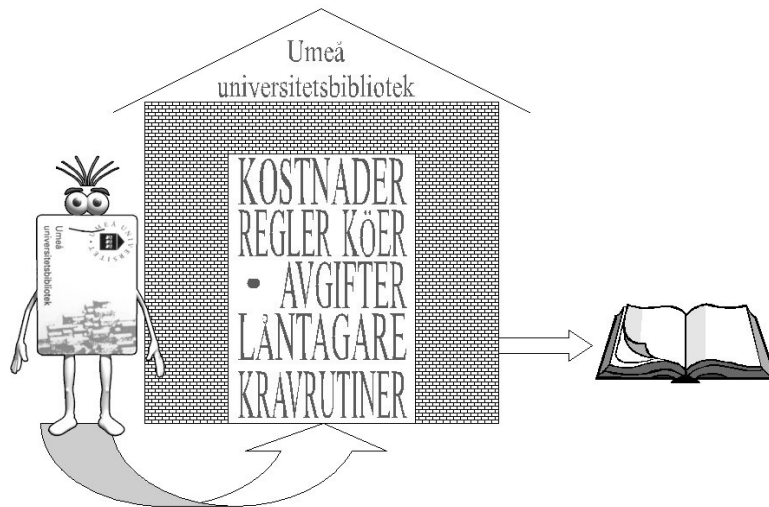

Fig. 2 Den rationella låntagaren

Jag utgår från en målinriktad låntagare som jag förmodar är rationell och maximerar sin egen nytta i jakten på Boken. I empiriavsnittet redovisas UmUB: s rådande struktur, resurser och regler samt andra låntagares handlingsmönster. Detta är kort sagt de faktorer som låntagaren måste ta i beaktande när han eller hon väljer väg mot målet. Genom att förändra förutsättningarna för låntagarna eller tona ner deras egenintresse kan jag förändra grundmodellen. I den avslutande diskussionen kommer jag att testa modellernas förutsägelser i förhållande till den empiri som jag vill förklara och samtidigt leverera konstruktiva förslag på förändringar av UmUB: s verksamhet.

Fakta

De sakförhållanden jag redogör för i uppsatsen består dels av tillgänglig statistik men även av UmUB: s personals tankar kring gällande omständigheter. Detta gäller bland annat utlån, krav och avstängningar med fokus på de låntagare som inte håller sig till rådande regelverk. Dessutom tillkommer mina egna statistiska undersökningar. Genom att skapa en fiktiv cirkulationsplan av kursböcker under en 20-veckorsperiod som baseras på givna scenarier, kommer jag att påvisa svårigheterna kring beräkning av kötider. Detta beror inte enbart på återlämnings tid utan regleras även av tid på väntehyllan. Jag kommer därför också att granska den litteratur som står och värmer dessa hyllrader. Många studenter köar nämligen på böcker som de inte längre behöver, vilket i sin tur ökar kötiden för andra. Även kontroller av

understrykningar och klotter kommer att ske med hjälp av stickprov från kursbiblioteket vid UmUB.

Statistik i allmänhet och på bibliotek i synnerhet kan vara svår att dra några slutsatser av. Besöksräknaren vid UmUB är exempelvis placerad så att personalens eventuella glassinköp registreras, medan låntagarnas vistelser i källarplanets datasal inte alls bokförs. På andra svenska universitetsbibliotek kan förhållandet se helt annorlunda ut. Trots detta görs det ständigt jämförelser mellan dessa äpplen och päron, som om de tillhör samma art. Ut- och inlånsfrekvens kan svänga mycket kraftigt beroende på hur mycket kurserna ”krockar”, vilket gör att den korttidsstatistik som jag själv har ägnat mig åt, bör ses som en häntydning snarare än ren och skär fakta. För detta anser jag att man på ett bibliotek bör följa ett skeende under en längre tid. Till mer tillförlitlig fakta räknar jag däremot de iakttagelser som personalen delger mig gällande samtliga problemområden. Många av dessa är baserade på en kombination av interna utvärderingar, mångårig erfarenhet och magkänsla, vilket jag känner större tillit för än enbart statistik inom detta specifika område.

Dessvärre, måste jag tillägga, saknas års- eller verksamhetsberättelser vid UmUB efter 1988 vilket i efterhand har utmynnat i en sammanfattande rapport för åren 1991/92 – 2002. Därefter har man återupptagit denna värdefulla dokumentationsform. Det innebär att 1990-talet, där kanske de största förändringarna skett, är svåra att skildra med exakthet, medan jag återberättar tidigare och senare händelser med större noggrannhet. Beträktelser samt historiska återblickar är tänkta som jämförelsematerial och kuriosas. Min åsikt är att dessa inslag ger en ökad förförståelse hos läsaren, samt inte minst – en roligare läsoplevelse.

Observationer och informanter

Under mitt sista år som student vid Biblioteks- och informationsvetenskapsutbildningen vid Umeå Universitet har jag haft förmånen att få arbeta som biblioteksvakt vid UmUB minst en kväll per vecka. Under dessa tillfällen har jag kunnat observera många av de problemområden som jag tar upp i denna undersökning. Beträffande låntagarna och deras agerande har mina avsikter varit dolda, vilket givetvis har sina fördelar men även nackdelar. Sekretessbestämmelserna har nämligen hindrat mig ifrån att ta ytterligare kontakt med försumliga låntagare, vilket jag givetvis har accepterat. Jag har därför aldrig ”förhört” några intressanta försyndare under arbetstid, eller tagit kontakt med dessa senare. De respondenter som förekommer i intervjudelen har påträffats på andra sätt, vilket jag återkommer till.

Utöver mina egna observationer har ett antal bibliotekarier, samt övrig personal vid UmUB, tillfört en hel del information till min undersökning. Dessa informanter har jag

samtalat med vid ett antal tillfällen under februari – april 2005, både under intervjuliknande men även under informella former. I samtliga fall framställs de som mer eller mindre anonyma, eftersom de benämns vid respektive yrkestitel. Holme & Solvang kallar informanter för ”ersättningsobservatörer” vilket skiljer dem från den grupp respondenter som låntagarna kommer att utgöra.⁴⁷ Mina informanter har i samtliga fall mycket stor kunskap kring de problem som jag studerar, vilket har varit ovärderligt. Själv har jag i sammanhanget en mycket kort erfarenhet av biblioteksarbete, vilket möjligen bidrar till en ökad objektivitet i mina observationer. Någon fullständigt värderingsfri undersökning där jag ringar in sanningen är knappast möjlig. Min strävan är dock att iaktta låntagarnas villkor vid UmUB för att kunna definiera deras handlingsalternativ.

Respondenter

I vissa fall får man nöja sig med informantintervjuer, menar Holme & Solvang. Det kan bero på att man inte hittar de personer som vi vill veta något om. De kan exempelvis vara döda eller oförmögna att tala, menar författarna.⁴⁸ Mina tilltänkta intervjuoffer visade sig vara låntagare som gärna talade om sina regelbrott, men som ogärna ville ha detta dokumenterat. I initialskedet av min undersökning underskattade jag därför svårigheterna att hitta lämpliga respondenter. Min önskan var även att hitta frivilliga från grupper som informanterna samt tidigare forskning ansåg vara särskilt intressanta för undersökningen. Även detta gjorde urvalsförfarandet besvärligare än jag trodde att det skulle bli.

Som jag tidigare nämnt har jag av hänsyn till rådande sekretess inte nyttjat information från biblioteket i jakt på respondenter. Dessa har istället återfunnits med hjälp av sympatiska vänner med förståelse för min jakt. Med hjälp av dem så hittade jag, efter viss möda och lång förberedelseprocess, fyra lämpliga kandidater för ändamålet. De tre första intervjuerna har dokumenterats med bandspelare medan den fjärde och sista är nedtecknad för hand före utskrift eftersom respondenten ogärna ville förevigas på detta sätt. Grundfrågorna som redovisas i bilaga 4 var i samtliga fall identiska, medan vissa följdfrågor skiljer sig åt beroende på svar. De teman, eller underrubriker som jag har hållit mig till har berört: deras egna vanor/ovanor, medlåntagarnas ageranden samt förhållanden och regler vid UmUB. Syftet har varit att ringa in vad som styr dessa aktörers/låntagares agerande samt påvisa den

⁴⁷ Holme & Solvang (1997) s. 104

⁴⁸ Ibid. s.105

beroendestruktur som råder mellan individ och sammansättning. Jag har vid samtliga fall strävat efter den öppenhet som är en förutsättning för en kvalitativ undersökning.⁴⁹

”De fyras gäng”

Genom följande beskrivning av respondenterna vill jag ge en ökad förståelse för dem och deras handlande. Efternamnen/epiteterna kommer jag hädanefter endast att använda i undantagsfall och när jag finner det är relevant ur tolkningshänseende. När jag hänvisar till samtliga respondenter kommer jag att referera till ”de fyra”, vilket inte ska sammanblandas med en grupp människor som visserligen också föll utanför gällande regelverk, men vars straff blev betydligt högre.⁵⁰ Gruppens likhet med originalet begränsas med andra ord till antalet personer.

”Anna Humanist” 23 år, är ensamstående men delar bostad med sin syster i Umeå. Hon studerar på heltid, för närvarande bland annat språk och har förutom sitt studielån och bidrag en extra inkomst på ca 50 000:-/år. Anna har läst andra humanistiska ämnen vid Umeå universitet tidigare, som litteratur- och konstvetenskap. Övriga bibliotekserfarenheter har hon fått på Stadsbiblioteket i Umeå, skolbibliotek samt vid bokbussbesök. Hennes lånekort har spärrats en gång på Stadsbiblioteket tills hon reglerat en skuld. Anna lånar i stort sett all sin studielitteratur och besöker därför UmUB ca 2 ggr/v. Där sitter hon också och läser referensexemplar av böcker som inte finns till utlån och kopierar ”kortare grejor”. Hon lämnar ”oftast inte” igen låneböcker i tid och har därför varit avstängd även på UmUB.

”Bea Civilekonom” är en gladlynt 25 årig singel som bor i en tvåa i Umeå. Hon läser på civilekonomprogrammet och har inga andra universitetsstudier bakom sig. Hennes inkomster är begränsade till lån och studiebidrag och tidigare erfarenheter av bibliotek till en mindre inlandskommuns folkbibliotek. Där lånade hon böcker ”typ i tvåan” som hon inte har lämnat tillbaka och ”ingen har ens ifrågasatt varför jag inte har gjort det.” Hon tror inte att hemkommunen är lika snälla längre eftersom de har ”så otroligt dålig ekonomi”, men reflekterar inte över varför de har det... Lämnar hon tillbaka låneböcker i tid nu då? ”Nej, nej, det är ovanligt att jag gör det, rent utav”, svarar hon. Bea *tror* att hon har varit avstängd på UmUB, men har förmodligen haft ”tur” många gånger. De flesta tredjekrav tycks ha gällt 30-

⁴⁹ Bengt Starrin & Barbro Renck ”Den kvalitativa intervjun” ur *Kvalitativa studier i teori och praktik* Per-Gunnar Svensson & Bengt Starrin (Lund, 1996) s. 63,

⁵⁰ [de] **fyras gäng**, officiellt öknamn för fyra utrensade ledare för den radikala vänstern i Kina på 1970-talet. Bland dem fanns bland annat Mao Zedongs hustru Jiang Qing som tillsammans med vice premiärministern dömdes till döden 4 år efter Maos död. Straffet verkställdes inte och de övriga två dömdes till 20 års, resp. livstids fängelse. Nationalencyklopedins nätupplaga, www.ne.se 2005-04-13

dagarslån, där avstängningen hävs vid återlämnandet (min anm.). Hon besöker UmUB två ggr/veckan, kanske oftare i början av kurserna men köper en stor del av sin kurslitteratur.

”Cia Jurist” är 28 år och bor med sambo och ett litet barn i en lägenhet i Umeå. Hon läser på juristprogrammet och jobbar extra i en butik. Där tjänar Cia ca 90 000/år utöver de studielån och bidrag som hon får ut från CSN. Inte heller hon har läst på universitet före dessa avverkade fyra terminer men hon använde sig av UmUB redan under gymnasietiden. Dessutom har hon erfarenhet från folk- och skolbibliotek i stan. Hon besöker UmUB i stort sett varje dag och nyttjar läsesalar och referensexemplar. Cia köper större delen av sin kurslitteratur, gärna begagnat. Det hon lånar lämnar hon oftast igen efter första eller andra påminnelsen som kommer per post. Cia har inte anmält sin e-postadress till biblioteket eftersom hon har modem hemma och ”kolla varje dag, det har jag som inte lust med”. Hon har ännu inte varit avstängd, men summerar situationen inför terminens sluttenta på följande sätt: ”vi har ju bara en tenta, och det är ju en tjugopoängstenta och vi får ju ha med oss alla böcker på biblioteket om vi vill det... och det vill vi ju [---] speciellt kurslitteratur skulle jag behålla, *om jag har lånat en sån, då skulle jag behålla dom fast dom skulle vara inlämnade inför tentan.*”

”Dan Doktorand” är en 23 årig humanist som har flyttat hem till familjen igen efter en studietid i Stockholm. Där har han studerat filmvetenskap men har även andra humanistiska universitetskurser i bagaget, exempelvis konstvetenskap. Han uppbär sedvanlig doktorandlön, men likställer själv dessa senaste två år med ”ett slags studier”. Dan bär med sig erfarenheter från både skol- och stadsbibliotek i Umeå, samt från Universitetsbiblioteket här och i Sthlm. Främst lånade han från Filmhusets UB-filial där reglerna var benhårda. ”Man lägger till en nolla direkt”, säger han och medger att han har lämnat tillbaka i tid där. Just nu är han avstängd på UmUB efter att ha missat att återlämna en kursbok. När han inte är avstängd, besöker han UmUB 4-5 ggr i veckan då han mest lånar fjärrlån. Stadsbiblioteket i Umeå undviker han, eftersom han ”kanske” har en skuld på en 100-lapp där. ”*Jag är egentligen ingen vän av straff*”, berättar han.

UMEÅ UNIVERSITETSBIBLIOTEK (UmUB)

Det var en gång...

Erik Carlquist berättar i ”Umeå universitetsbibliotek under 25 år” (1989) hur vårt nuvarande universitetsbibliotek har sina rötter i det *Vetenskapliga biblioteket i Umeå*. Det hade sin ursprungliga placering vid Umeå stadsbibliotek och hade en (1) anställd bibliotekarie vid starten 1950. Förhistorian till detta lilla bibliotek var förslaget till den nya tryckfrihetsförordning som skulle ge Göteborgs nyblivna universitetsbibliotek ett eget arkivexemplar. Eftersom denna proposition inte beskrev vad som skulle ske med det granskningsexemplar som på den tiden passerade justitiedepartementet föreslog dåvarande prorektor vid Uppsala universitet, Åke Holmbäck, att detta skulle överlämnas till ett norrländskt bibliotek. Holmbäck förordade både Härnösand och Östersund, vilket givetvis var en besvikelse för Umeå. Tillgången till bibliotek sades nämligen vara av stort värde för en framtida medicinsk forskningsverksamhet vid det planerade rikssjukhuset i staden. Samtidigt ägnade kommittéer och lobbyister sida vid sida om Landstinget, Umeå stad och många kommuner, tid och pengar på att övertyga stadsmakterna om stadens överlägsenhet som säte för ett vetenskapligt bibliotek. Samtliga hade ett framtida universitet i åtanke. I framsynthetens tecken startade följaktligen biblioteksverksamheten 1950 och året efter tilldelades Umeå det granskningsexemplar som numer benämns pliktexemplar eller ”det femte exemplaret”.⁵¹

Det var också detta biblioteks placeringsort som fällde avgörandet när Umeå vann kampen om Sveriges femte universitet. Biblioteket äras också som sig bör när universitetets historia beskrivs i den jubileumsskrift som utges i samband med universitetets 40-årsjubileum i år, 2005.⁵² Dessvärre är dagens UB ytterst marginaliserat i denna fyrtiosidiga jubileumsskrift, trots att biblioteket fortfarande kan sägas vara universitetets hjärta som dagligen besöks av ca 2500 studenter, forskare, personal och andra tacksamma låntagare. Sedan slutet av 1968 har huvudbiblioteket (HB) haft sin nuvarande placering på campus och i dag arbetar ca 115 personer inom organisationen. Universitetsbiblioteket i Umeå är Norrlands största vetenskapliga forskningsbibliotek och består förutom huvudbiblioteket av Medicinska biblioteket (MED), KBC- biblioteket samt Forskningsarkivet. I vardagligt tal brukar man säga att biblioteket innehar en miljon böcker och i februari 2005 var ca 734 000 titlar (exklusive

⁵¹ Erik Carlqvist, *Umeå universitetsbibliotek under 25 år* (Umeå, 1989) s. 2 ff

⁵² Umeå Universitets jubileumstidskrift 2005: ”40 sidor av Umeå universitet”
http://www.umu.se/infoenheten/jubileum05/images/pdf/jubskrift_sv.pdf 2005-02-14

tidskrifter) sökbara via bibliotekets katalog ALBUM som också ingår i forskningsbibliotekens samkatalog LIBRIS.⁵³

I UmUB: s senaste verksamhetsberättelse beskrivs biblioteket som en värdefull del av universitetets undervisning och forskning, sett ut konkurrenshänseende. En redovisad analys som bibliotekets ledningsgrupp sammanställt visar styrkor som innefattar en kompetent och engagerad personal samt väl utbyggda samlingar. Några svagheter som nämns är den bristande förmågan att visa upp sina styrkor samt en otillräcklig kunskap om användarnas önskemål och behov. Användarperspektivet är nämligen det viktigaste, menar bibliotekets ledningsgrupp.⁵⁴

Låntagarna

Här kan det vara på sin plats att åter igen framhålla att alla bibliotek, så även UmUB, i huvudsak besöks av skötsamma låntagare. På de frikostiga öppettiderna (78 tim/vecka under terminerna på huvudbiblioteket) har antalet registrerade besök och utlån sett ut som följer:

	2000	2001	2002	2003	2004
UmUB HB*, antal besök/år	772 003	751 311	784 460	783 193	781 678
UmUB HB, antal utlån/år	203 438	198 423	206 530	220 715	223 291
UmUB MED**, antal besök/år	<i>Uppgifter saknas</i>		120 088	140 037	161 974
UmUB MED**, antal utlån/år	13 149	24 228	29 980	29 747	28 477

*Tabell 1: Besöks- och utlånestatistik, UmUB*⁵⁵

* Huvudbiblioteket, i dessa siffror ingår besök till forskningsarkivet

** Medicinska biblioteket, t om vt 2002: Vårdbiblioteket och Hälsobiblioteket

Medicinska biblioteket har i kölvattnet av en nybyggnation fått ett uppsving både i utlåne- men främst i besöksfrekvensen. På HB är dessa värden förvånande konstanta under de senaste fem åren, med tanke på att antalet registrerade Umeåstudenter i grundutbildning har

⁵³ Statistik, UmUB 2005-03-02

⁵⁴ Verksamhetsberättelse för Umeå universitetsbibliotek 2004, s. 4 f,
http://www.ub.umu.se/ombiblioteket/vber_2004.pdf 2005-05-05

⁵⁵ Ibid. s. 11, samt Verksamhetsberättelse för Umeå universitetsbibliotek 2003, s. 4
<http://www.ub.umu.se/ombiblioteket/verksamhetsber.pdf> 2005-05-05

stigit med 11 %.⁵⁶ En förklaring kan givetvis vara den ökade möjligheten att ladda ner elektroniska böcker och tidskrifter från bibliotekets databaser. Detta, i kombination med en digitalisering av biblioteket, kommer möjligen att minska behovet av fysiska besök samt lån av tryckt material, även om det knappast är frågan om någon total övergång. Ett tämligen nystartat projekt vid UmUB, "Den virtuella bokhyllan", strävar också efter att underlätta för användarna oavsett var de bor, dygnet runt, året om. Det bygger på en ökad överskådlighet inom alla ämnesområden och ska innefatta såväl tryckta som elektroniska böcker, uppslagsverk, tidskrifter etc., dock utan heltäckningsgaranti. Trots, eller kanske med tanke på, denna strävan att betjäna låntagare utanför bibliotekets väggar kommer det att bli intressant att följa besöks- och utlånestatistiken vid HB efter den radikala ombyggnation som påbörjas i dagarna. Ett uppfräschning kommer med största sannolikhet att öka attraktionskraften.

Beträffande besöksfrekvensen vid UmUB kan man utan att överdriva säga att "de fyra" tillhör gruppen trogna biblioteksbesökare. Samtliga besöker huvudbiblioteket ett par gånger i veckan upp till varje dag. "Med undantag för den avstängningsperiod jag befinner mig i nu", tillägger Dan som annars tillhör de allra flitigaste. I en studie som gjordes kring studenters vanor, attityder och krav på bibliotek för ca tio år sedan ingick bl. a. UmUB. Den visar att drygt 60 % av studenterna besöker biblioteket minst en gång i månaden varav 25 % varje vecka. Biblioteksbesöken varierar starkt mellan enskilda studeranden och studieämnen, menar man i undersökningen, till följd av exempelvis bestånd och lättillgänglighet. Glädjande nog var UmUB det näst mest välbesökta högskolebiblioteket i undersökningen, endast slaget av Borås. För Umeås del förklaras attraktionskraften av den centrala placeringen på campus i kombination med en lång väg till Stadsbiblioteket, vilket en del svenska studenter använder sig av som komplement, enligt samma undersökning.⁵⁷

Beträffande "de fyra" har Bea, den inflyttade inlandsbon som fick med sig låneböcker från hemortens bibliotek, aldrig besökt ett folkbibliotek i Umeå. På UmUB är hon däremot "nästan tjenis" med personalen. Inte för att hon tror att samvetsgraden stiger i takt med en ökad personlig relation, menar hon: "den gör ju inte det för mig, jag kan ju bara dra slutsatser om mig själv är jag säger det, men nej". Bea fortsätter småskrattande: "det här kanske är konstigt... du som läser biblioteksprogrammet, men *biblioteket för oss andra är inte viktigt*". Hon beskriver sina tankar kring biblioteket på följande sätt också: "biblioteksböcker är nåt som jag inte går och tänker på speciellt ofta... nämen det är ju så att man lånar en bok, å sen

⁵⁶ Umeå universitets årsredovisning 2004, s. 24

http://www.umu.s/planering/budget_ekonomi/arkiv/ArsredovisningUmU_04.pdf

⁵⁷ Lars Höglund (red) *Tusen studenter om biblioteket: -vanor, attityder och krav* Studenternas bibliotek delstudie 2 (Stockholm, 1995) s. 13 ff

så, mellan att man lånar en bok å tills man lämnar tillbaka den, det är *ett svart hål* alltså, där har man ingen tanke på biblioteket över huvud taget, tills man får för sig att man ska lämna tillbaka... nån dag”.

Humanisterna Anna och Dan har båda kostnadskrävande erfarenheter av stadsbibliotek, vilket antagligen ytterligare bidrar till att de föredrar UmUB, som dessutom har ett överlägset utbud. Även Cia beklagar de avgifter som förekommer på Statsbiblioteket, vilket gör UB till det kostnadsfria valet. Gratis i kombination med ett enastående utbud alltså, i synnerhet vad gäller kurslitteraturen som inget folkbibliotek kan konkurrera med. Denna populära samling har vuxit under årens lopp och används mycket flitigt av en stor mängd studenter.

Kursbokssamlingen

Våren 1969 invigdes UmUB: s kursbibliotek för att tillhandahålla litteratur på motsvarande 20- och 40-poängsnivå i första hand. Beståndet sommaren 1974 var allt som allt 8 200 volymer fördelade på 3 300 titlar. Ett exemplar av varje titel märktes med en tydlig röd remsa på bokryggen medan eventuella överexemplar kunde lånas hem. Lånetiden var 14 dagar varpå krav alltid skickades ut.⁵⁸ I dagsläget, drygt trettio år senare är lånetiden fortfarande 14 dagar och den röda remsan lever kvar på huvudbibliotekets referensexemplar. Antalet rödmärkta, referenskursböcker på huvudbiblioteket är 9818 exemplar fördelade på 9734 poster i bibliotekskatalogen Album.⁵⁹ ⁶⁰ Normalt sett håller man bara ett referensexemplar per titel men det finns vissa undantag. Polisutbildningen har nämligen ett eget konto och egen inköpare för kursböcker med placering på UB och vissa utbildningar har skänkt böcker för att det ska finnas extra exemplar tillgängliga. Detta förklarar de 84 överexemplaren eller dupletterna. Samtliga referensexemplar vid huvudbiblioteket har en egen placering i det så kallade Röda rummet. Detta är beläget innanför kursboksamlingen med en egen uppsättning larmbågar vid dörren. Röda rummet har en egen kopieringsutrustning enbart för dessa referensexemplar eftersom de inte får lämna lokalen.

Den del av kursboksamlingen som är tillgänglig för hemlån vid huvudbiblioteket består av 32 613 exemplar fördelade på 9842 poster.⁶¹ I dagsläget är det två bibliotekarier som ansvarar för inköp av denna, ett arbete som löper över hela året men som givetvis har en topp

⁵⁸ Erna Roos, ”Open access: Några erfarenheter från Umeå universitetsbibliotek” Nordisk tidskrift för Bok och Biblioteksväsen 59 (1972) s. 121-129

⁵⁹ Anm. en *post* behöver inte innebära samma sak som en *titel*, eftersom vissa titlar återkommer i nya upplagor. Då skapas det en ny post i katalogen som är sökbar separat. Man kan på så sätt köa på flera olika upplagor samtidigt.

⁶⁰ Statistik, UmUB, 2005-03-02

⁶¹ Ibid.

inför terminsstarterna. Då gäller det bland annat att institutionerna ska ha distribuerat litteraturlistor för kommande kurser i god tid. Annars kan det krävas en ännu högre grad av clairvoyance hos personalen. Från det egna systemet utvinns även listor på kurslitteratur där det uppstått "lång kö", vilket jag återkommer till. Vid medicinska biblioteket, som köper in sina egna exemplar, markeras de 1310 referensexemplaren med en röd prick medan de 3137 kursböckerna för hemlån har en grön prick på bokryggen.⁶² Samtliga exemplar är insorterade tillsammans med den övriga, huvudsakligen medicinska litteraturen i de ljusa trevliga lokalerna vid Norrlands universitetssjukhus. Vid kö, kan låntagaren välja att hämta boken på HB eller MED. Om den önskade boken däremot finns inne, så får han eller hon själv promenera den fem minuter långa sträckan mellan enheterna.

I användarundersökningen från 1995 problematiseras även litteraturanskaffningen för studenterna. Man kommer fram till att ca två av tre böcker inhandlas, medan ca 18 % lånas på bibliotek. Resten kopieras eller anskaffas på andra sätt. I enkäternas öppna del framkommer att många kommenterar bristen på sökt litteratur, särskilt kurslitteratur. Missnöjet kring att hitta böcker och tidskrifter inom sitt ämne överskuggas dock av svårigheter att finna arbetsplatser för exempelvis grupparbeten, ett problem som UmUB tycks ha arbetat aktivt för att lösa, eftersom det numera finns gott om läsesalsplatser om än främst för individuella studier.⁶³

"De fyra" redogör inte för några större problem kring anskaffningen av litteratur på kursbiblioteket. De stora svårigheterna tycks snarare röra återlämningen som ska ske inom 14 dagar. Jag frågar om de upplever att det är lätt att få tag i litteratur på UmUB? Anna, är oftast ute i god tid: "Jag brukar ställa mig i kö på eller låna böckerna nån vecka innan kursen drar igång" säger hon och fortsätter "ibland har jag väntat lite för länge med lålandet och då är det svårare... men håller kursen på några veckor, och man ställer sig på kö på en kursbok, brukar man få den innan kursen är slut". Cia, som är på biblioteket varje dag just nu, tycker att det är enkelt och tackar även hon sin framförhållning för det. "Det finns ju ganska bra med böcker även om det inte är rätt upplaga" menar hon och spinner vidare på detta tema senare under intervjun: "och sen när jag har haft den utgångspunkten att jag inte ska köpa böckerna, utan försöka låna dom, då är man som mer... *målmedveten*." En portion framförhållning i kombination med en nypa målmedvetenhet är tydligen grundreceptet för att få tag i den åtråvärda kurslitteraturen. Med lite extra tur aviseras boken som de köat på i anslutning till behovet, men den hamnar i vilket fall som helst på...

⁶² Ibid.

⁶³ Höglund, s. 19 f

Väntehyllan

När en bok återlämnas som en annan låntagare köar på skrivs det ut en låntagarinformation. Den läggs in i boken som sedan ställs upp på den väntehylla, som sedan något år tillbaka är tillgänglig för låntagarna.⁶⁴ Hyllan är på placerad i direkt anslutning till lånepunkterna som alltid är bemannade med personal. Eftersom utlåningssystemet endast medger utlån till ”rätt” låntagare kan detta arrangemang sägas vara vattentätt. Den låntagare som står på tur meddelas per automatik, främst via e-post, att boken finns att hämta på denna hylla inom 5 dagar. Om låntagaren inte hämtat boken gallras den ut den av den samling biblioteksvakter som jag själv tillhör och återgår till sin ordinarie placering, eller om någon annan köar –till samma väntehylla. Eftersom det under vissa kvällar rör sig om hundratalet böcker som ingen hämtat ut, samtidigt som många köar på dessa ”hyllvärmare”, tycker jag att det är ett intressant fenomen att undersöka vidare.

En enklare statistisk undersökning under i huvudsak februari 2005 visar att i genomsnitt 53 kursböcker och 32 övrigt lånematerial rensades bort dagligen, sammanlagt alltså 85 exemplar! Av dessa återgick i snitt 34, eller 60 % av kurs- samt 10 eller 31 % av den övriga litteraturen till samma hylla eftersom det var kö på den (se bilaga 1). Tillfrågad bibliotekspersonal menar att många låntagare trots allt hör av sig under dagarna på olika sätt och meddelar att men inte längre är intresserad av den bok man köat på. En nyligen införd möjlighet för låntagaren att avgränsa sin intressetid tros också ha förbättrat systemet.(se fig. nedan) Denna infördes dock före min statistiska mätning.

Umeå universitetsbibliotek

Album	UB hem	Logga ut	Minneslista
	Index	Enkel sökning	Utökad sökning

Låntagarinformation | Lån | Lånebeställningar

Lånebeställning - Lindström Maud

Hur länge vill du stå kvar i kön på boken?

1 vecka
 1 månad
 3 månader
 6 månader
 1 år

Var vill du hämta boken?

UB:s huvudbibliotek
 Medicinska biblioteket

Fig. 3 Lånebeställning, Album 2005

⁶⁴ Vid Medicinska biblioteket står samtliga beställda böcker bakom disk, medan denna rutin enbart gäller vid fjärrlån på huvudbiblioteket.

De fyra låntagarna köar som jag tidigare nämnt ofta på böcker i Album, vilket de alltid sköter själva. Hur gör de då när boken står på väntehyllan när de inte längre behöver den? Ja, svaren varierar mellan alla de alternativ som kan tänkas stå till buds. Dan hämtar i stort sett alltid ut, utom när det visar sig vara fjärrlånat material där hemlån inte medges. ”Då kan den nog bli stående tills den går på retur”, menar han. Bea meddelar personalen att hon inte längre är intresserad av boken, medan Cia brukar stoppa den i inkastet och hoppas att det framgår att hon inte behöver den. ”Jag vet inte hur jag ska göra annars, så jag tänker att jag tar den från väntehyllan i alla fall”, säger hon. Cia tycker nämligen att det känns lite ”taskigt” att den ska stå där om någon annan behöver den, vilket inte Anna reflekterat över. ”Jag låter den stå kvar där” säger hon och skrattar högt. Men samma dag som intervjun äger rum hade en annan låntagare frånsagt sig en bok på väntehyllan till en bibliotekarie och Anna tänkte: ”jag har en bok som står här som jag inte behöver, men oj, så gör inte jag”. På frågan om hon inte tänkt tanken förut svarar hon: ”jo, jag har vetat det, men... *det blir ju bara extra jobb för mig!*”

Det är möjligt att Anna har rätt. Det blir extra jobb för henne att säga till, trots att hon inte klagat över det faktum att hon sköter både litteratursökning och köande själv. Huvudproblemet tycks vara en osäkerhet kring förfarandet, som avspeglar sig på de varierande sätt som låntagarna löser problemet på. Det finns heller inte heller någon ”nej tackfunktion” kopplat till det meddelande som går ut till låntagaren om att boken finns tillgänglig.

Vad tror ”de fyra” om medlåntagarnas agerande kring väntehyllan då? Dan tror att man liksom han själv ”hyfsat ofta hämtar ut”, om litteraturen inte hinner bli inaktuell förstås. De övriga har inte reflekterat så mycket över detta och som Cia säger: ”det spelar ju ingen roll, man kan ju ändå inte låna dom böckerna”. Bea däremot, litar inte på att boken ska vara kvar när hon ska hämta ut den och blir förvånad när jag informerar om att ingen annan än hon kan låna den. Hon har därför inte varit så förtjust i detta självhämtningssystem, en åsikt som hon delar med Dan. Han baserar dock sitt uttalande på en allmän önskan om en återgång till mera service, även om detta skulle innebära långa köer vid disken. Han önskar även en tillbakagång till ”riktig post”, beträffande de meddelanden som skickas ut från biblioteket tycker att avhämtningstiden på fem dagar borde förlängas något. Cia, som får sina meddelanden per post (eftersom hon saknar e-post), har varit med om att postgången varit så sen att boken inte har stått kvar på väntehyllan dagen efter att meddelandet kommit. Trots detta tycker hon att fem dagar är i längsta laget, medan de övriga tycker att tiden är lagom eller som Dan säger - för kort. Problematiken kring väntehyllan tycks bero på en osäkerhet kring hur man ska bete sig, i kombination med ett snabbt avsvannat intresse för den beställda litteraturen.

Kostnader och köer

En av huvudanledningarna till det hårda trycket på kurslitteraturen är givetvis den höga kostnaden, vilket slår olika hårt på olika utbildningar inom universitetet. I den tidigare nämnda användarundersökningen påpekas att många studenter använder sig av biblioteket av ekonomiska skäl. Här påvisas även stora kostnadsskillnader mellan olika ämneskategorier.⁶⁵ TCO-tidningen *Studentliv* har så sent som i fjol publicerat en undersökning som visar att priserna för kurslitteraturen för *samma* utbildningar dessutom kan variera beroende på vilket universitet man läser vid. Umeås blivande jurister får exempelvis betala 1 300 kr mer för sin obligatoriska litteratur under första terminen än Lunds motsvarande studenter. I Umeå slutar notan för dessa ”Ally McBeals” och ”Henning Sjöströmmingar” på 4841 kronor. Allra värst tycks Umeås blivande ”Florence Nightingales” ha det. Vid sjuksköterskeutbildningen förväntas studenterna nämligen spendera hela 6940 kronor under sin första termin, vilket låter nära nog orimligt.⁶⁶

I Västerbottens Kuriren, som uppmärksammat undersökningen, menar de intervjuade Umeåstudenterna och kursansvariga att begagnat, kopiering och lån på bibliotek kan vara räddningen för skrala kassor.⁶⁷ Dessvärre finns det inte tillräckligt med kurslitteratur för att tillfredsställa alla behövande vid biblioteken, vilket givetvis vore orimligt av flera skäl. Bibliotekarierna som ägnar sig åt inköp menar även att det kan vara svårt att förutse vilken litteratur som kommer att efterfrågas mest, eftersom institutionerna ibland är sena med att lämna in litteraturlistor. Dessutom krockar vissa kurser ibland, vilket ger ett tillfälligt, nära nog onaturligt tryck på viss litteratur. Vid dessa tillfällen kan det vara svårt att köpa kursböckerna också, vare sig man är inköpsansvarig bibliotekarie eller student.

Samtliga respondenter upplever kurslitteraturen som dyr, vilket är huvudanledningen till att humanisterna Dan och Anna lånar. Bea och Cia har ett mer komplicerat förhållande till sina kursböcker. Bea säger: ”jag vill ha dom, för man märker ju sen att det är otroligt bra att ha dom... man läser i dom hela tiden”. Hon tycker också att kostnaderna skiljer sig mycket mellan olika kurser inom civilekonomprogrammet. Viss utländsk litteratur kan kosta sexhundra kronor per bok, medan ”om man läser kurser i... typ ekonomisk historia eller nånting, och får använda svenska böcker så kostar dom sjuttionio...”.

För Cia kostar juridikkurslitteraturen 4500-5000 per termin, men den här terminen har varit lindrig ”för nu har jag lånat nästan alla böcker faktiskt”. Anledningen är att ”många har

⁶⁵ Höglund, s.11

⁶⁶ Mikael Lindh, ”Våldsam skillnad på bokutgifter” *Studentliv* 21/9 2004 <http://www.studentliv.nu/> 2005-04-11

⁶⁷ Lena D Lindström, *Dyrt med böcker för fattiga studenter*, Västerbottens Kuriren, 2004-09-22

känts ointressanta” säger hon grimaserande. Cia tillägger ”väldigt mycket genus, jag tror att det har varit tre eller fyra olika böcker, eller fem böcker kanske, som jag har känt att: nej, det här kommer jag inte att ha någon användning för... och det räcker om man liksom läser dom en gång”. Vissa ”jättedyra” böcker har Cia lånat den här terminen av samma anledning som Bea betonar. ”Dom flesta vill ha dom där böckerna, så dom köper dom... och då finns det ju några exemplar kvar, som ingen lånar, så då har jag lånat dom *och jag har tänkt låna dom hela terminen*”, säger Cia resolut. Finns det andra anledningar till hennes förändrade köp/lånebeteende än detta? Har hon köpt något i onödan, undrar jag som själv drabbats av överambitiösa litteraturlistor vid kursstarter. Nej, egentligen inte, svarar hon: ”jag tycker att kurslistorna justeras rätt ofta, för vi har kursråd som går igenom vad förra terminen tyckte om böckerna och då kanske det ändras lite grann, men det är inte så mycket”.

Jag gjorde en snabb genomgång av det utdrag som de ansvariga för kurslitteraturen använder som stöd för kompletterande inköp i februari 2005. Den benämns ”lång kö i Album” och avslöjar en mycket varierad kompott. Dyr litteratur blandas med billig och just den aktuella veckan var det påfallande många medicinska böcker som efterfrågades. ”Nästa vecka kan det se helt annorlunda ut”, förklarar en av de ansvariga bibliotekarierna. Självfallet är det ett ständigt hårt tryck från stora kullar som exempelvis lärarutbildningarna. Många av dessa studenter bär också med sig en föreställning om att ”skolböcker ska vara gratis”, vilket gör att de jämför sin kurslitteratur med de läromedel som de lämnat bakom sig och har framför sig i sin yrkesroll. En ämneskategori som också ständigt återkommer i kösammanhang är den juridiska litteraturen, vilket förklaras av att den används i många utbildningar. Om man läser på juridikprogrammet, så kan det vara en god idé att satsa på dess ”bibel”, medan man av kostnadsskäl säkert undviker ett inköp om den bara ska användas vid en mindre kurs:⁶⁸

Fig. 4, *Sveriges Rikes Lag: gillad och antagen på riksdagen år 1734, stadfäst av Konungen den 23 januari 1736, är både tung och dyr.*

⁶⁸ Det billigaste sättet att köpa årets utgåva av ”Sveriges rikes lag” på i april månad 2005 var via nätbokhandel. Lägsta pris- **1418 kr** (1399+19 kr) för det blå klotband som avbildas (äv. utlåningsex. på UmUb) återfanns på Adlibris som utlovar 1-3 vardagars leveranstid: <http://www.adlibris.se/shop/> Det något mer ståndsmässiga svarta skinnbandet inhandlas till lägsta pris på BOKUS: <http://www.bokus.com/se/> för **2498 kr** (2479+19 kr). Där är dock leveranstiden något längre, 3-6 vardagar.

Den nyaste etthundratjugosjätte (!) utgåvan från 2005 finns i dagsläget i sju exemplar, varav tre är referensexemplar som inte går att låna hem. Populariteten kan tydligt utläsas i Album:

Bibliotek	Samling	Placering	Lånevillkor	Utlånad t.o.m.	Kö	
UB	röda rummet	Sve	Ej lån/kursbok			
UB	kurs	Sve	Kursbok/14 d	Väntehylla Beställd	2	Köa/beställ
UB	kurs	Sve	Kursbok/14 d	Väntehylla Beställd	2	Köa/beställ
UB	kurs	Sve	Kursbok/14 d	20050502	2	Köa/beställ
UB	kurs	Sve	Kursbok/14 d	Väntehylla Beställd	3	Köa/beställ
MED	referens	Ref Oe Sve	Ej lån/REF			
INST		polis ref Sve	Ej lån/REF			

Fig. 6, Kö i Album. De nio låntagarna köar på fyra lånbara exemplar, vilket gör att var och en står knappt "två och en halva" i kö. Detta skulle kunna innebära en väntetid på ca tre veckor - i bästa fall. 2005-05-09

De fyra lånbara exemplaren tillhör kursbokssamlingen och får med andra ord lånas i 14 dagar. Det "sämst behandlade" exemplaret av denna titel har endast varit utlånad fem gånger under de femton veckor som den varit i cirkulation. De fyra senaste låntagarna har nämligen dragit över lånetiden med 8, 13, 18 respektive 8 dagar.⁶⁹ De övriga exemplaren har cirkulerat i högre hastighet även om man kan utläsa vissa besvärande stopp på väntehyllan. Våren är nämligen en period fylld med röda dagar vilket medför ökad tolerans för studenter som exempelvis vistas på hemorten och inte kan hämta sina beställda exemplar.

Mycket ofta rensar man ett par år gamla upplagor av denna "tegelsten" från väntehyllan, för att åter placera den på samma plats för att någon annan låntagare väntar på den. För att illustrera problemet har jag gjort en fiktiv cirkulationsplan av kursböcker under en 20-veckorsperiod som baseras på följande scenarier:

⁶⁹ ALEPH, som systemet bakom Album kallas, har en historikfunktion kopplat till exemplaret där bokens väg kan följas. Detta är ovärderligt när någon bok är ute på vift. Funktionen är däremot inte kopplat till låntagarna, vilket vore omöjligt av sekretesskäl. Man kan därför inte peka ut försyndare i efterhand, något som däremot skulle vara intressant ur forskningshänseende. Då kunde man exempelvis kontrollera hur stor del av gruppen låntagare som drar över tiden, på samma sätt som man gör statistik kring kriminalitet.

- A) Samtliga låntagare sköter lånetiden på 14 dagar och hämtar från lånehyllan inom 3 dagar. (nytt utlån var 17 dag ger 9 utlån/20 v.)
- B) Varannan låntagare håller lånetiden medan varannan drar över en vecka, samtliga hämtar från väntehylla på dag fem. (nytt utlån var 19:e, resp. 26:e dag, ger 7 utlån/20 v.)
- C) Var tredje låntagare drar över en vecka medan var tredje håller lånetiden, båda hämtar från väntehylla på dag fem, medan en tredjedel av de köande inte alls hämtar ut sin bok (nytt utlån var 32:a resp. var 19:e dag ger 6 utlån/20 v.)
- D) Varannan låntagare drar över lånetiden en vecka och hämtar sin bok efter 5 dagar, varannan låntagare hämtar inte alls från väntehyllan. (nytt utlån var 32:a dag ger 5 utlån/20 v.)

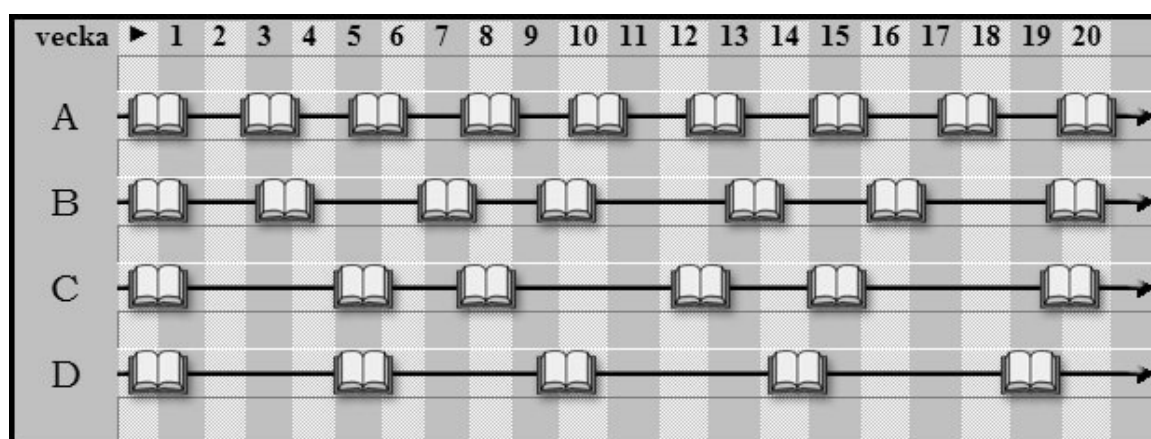

Fig. 5, Fiktiv cirkulationsmätning av utlån

Första utlån inträffar i samtliga fall på dag 1, vecka 1. Jag vill tillägga att problematiken kan varieras på ett oändligt antal sätt och att man i samtliga fall skulle kunna stoppa in ordentliga bromsklossar i form av låntagare som inte återlämnar alls, eller antaganden om att något exemplar blir stulet. Syftet är att belysa hur kötider blir helt omöjliga att förutsäga. Dessutom är det i vissa fall frågan om en större mängd exemplar, kanske 10-12 stycken, som en grupp låntagare av varierande skötsamhetsgrad köar på. Om samtliga däremot anpassade sig till gällande regelverk och inrättade sig efter alternativ A, skulle detta matematiska problem helt elimineras.

Låneregler

Lån är en avtalstyp som fortfarande är reglerad i 1734 års lag, handelsbalkens 11 kapitel:

§ 1 Lånar man något av annan, dött eller kvickt, give åter så gott som han det tog. Ej må lån missfaras.⁷⁰

⁷⁰ Sveriges Rikes Lag, Handelsbalken kapitel 1, § 1

Idag används modernare formuleringar i de avtal som upprättas vid våra bibliotek även om innebörden överensstämmer på flera punkter. Juridiskt sett är lånevillkoren ett ensidigt upprättat standardavtal. Det innebär att villkoren fastställs av biblioteket i relation till låntagarna och används vid varje lånetransaktion.⁷¹

UB:s nuvarande låneregler fastställdes av dess biblioteksnämnd den 4 juni 2003. Där poängteras inledningsvis att låntagaren är *personligen ansvarig för sina lån*. Övriga viktiga punkter är som följer:

- Lån ska återställas i oskadat skick.
- Även understrykningar med blyerts räknas som skada.
- Låntagaren är skyldig att se till att lånen kan återlämnas utan dröjsmål.
- Lånetiden varierar för olika typer av material, vilket framgår i datorkatalogen ALBUM.
- Lånetiden redovisas även på kvittot vid automatutlån.
- Låntagaren har skyldighet att meddela biblioteket adressändring. Detta gäller även e-postadress om sådan angivits.
- Antalet lån till en och samma person kan maximeras efter beslut av chefen för låneverksamheten.
- För fjärrlån gäller det långivande bibliotekets respektive arkivets bestämmelser.⁷²

På UB kan i princip vem som helst över 15 år skaffa lånekort och låna, även om biblioteket i första hand är till för universitetets studenter, forskare och lärare. Det gemensamma kravet för att få ett lånekort är att man uppvisar fotolegitimation. Låntagaren ska informeras om att de förbinder sig att följa ovanstående regler samt att lånekortet är en värdehandling som måste medföras vid lån. Ansöker man om lånekort via webben, vilket de flesta numera gör, måste man kryssa i en ruta där man intygar att "Jag har läst och förbinder mig att följa Umeå universitetsbiblioteks låneregler". När kortet lämnas ut, vilket alltid sker över disk, medföljer en broschyr där samma information samt övriga låneregler ingår. Detta förfaringssätt är inte den bästa lösningen menar professor Carl Martin Roos i boken "Biblioteks rätt", men följer ändå den rådande policy som säger att låntagaren effektivt ska informeras om standardvillkoren. Denna procedur används exempelvis också av försäkringsbolag, som även de skickar sina villkor till försäkringstagaren utan att förvissa sig om att informationen är läst eller uppfattad. Ett mer vattentätt förfaringssätt vore givetvis att

⁷¹ Carl Martin Roos, *Biblioteks rätt* (Stockholm, 1994) s. 92 f

⁷² Umeå universitetsbiblioteks låneregler: <http://www.ub.umu.se/loan/regler.htm>

låntagaren kvitterar, d v s skriver under att han eller hon tagit del av bibliotekets villkor och regler.⁷³

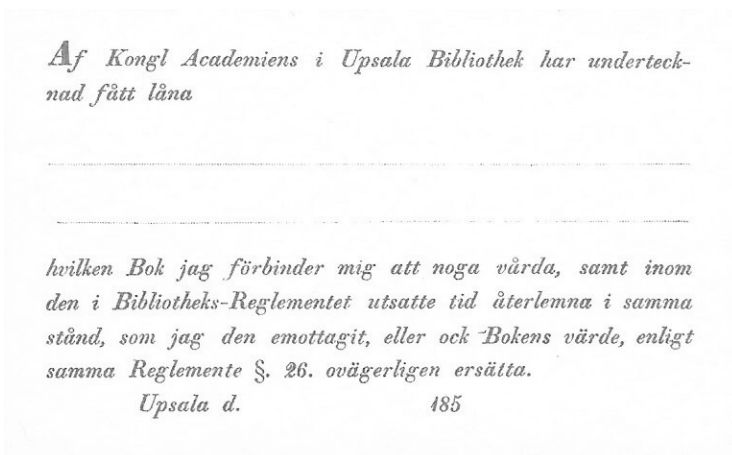

Fig. 7 På 1850 - talet förband sig låntagaren att följa lånereglerna genom att skriva under denna lånesedel från Kungliga akademiens i Upsala Bibliothek.

Ur: "I bokens namn" av Sten Hedberg

Vid Kungliga biblioteket använder man sig i fortfarande av ett system där låntagaren måste underteckna en förbindelse innan lånekort utfärdas.⁷⁴ Vid UmUB tycks dessvärre det mindre vattentäta förfaringssättet lämna många låntagare oberörda. Jag frågade nämligen respondenterna hur lånereglerna presenterades när "de fyra" fick sina lånekort på UmUB?

Anna och Dan har inga klara minnen av händelsen, men antar att de fick någon slags folder. Anna tror *inte* att hon läste igenom reglerna, men att hon kanske kan lista ut vad de innefattar. Även Dan tror sig ha lite koll på innehållet, men är inte säker. Cia fick sitt kort redan under gymnasietiden men hade inte själva kortet kvar när universitetsstudierna påbörjades, och fick därför ett nytt. Både hon och Bea har klara minnesbilder av "de där borden som dom sätter upp" respektive "den speciella disken", d v s den uppläggnings som biblioteket har för att klara trycket av nya låntagare under terminsstarten. "Det kändes som löpande band, så inte fick jag nån information... kanske att jag fick nån papperslapp", säger Cia medan Bea minns att hon tog informationen på eget bevåg och läste reglerna i kön under tiden som hon väntade. "Jag tror att dom hade satt upp broschyrerna en bit innan [---] det var inget jag blev tilldelad eller så", säger hon. Bea menar att det inte fanns så mycket tid att förklara någonting på när det var "värsta kön som går runt huset". "Jag sa vad jag hette, så fick jag ett lånekort, så fort gick det", summerar Bea redogörelsen av sitt första besök på universitetsbiblioteket.

Något senare under intervjun får respondenterna tillfälle att läsa igenom UmUB: s låneregler. Dan och Anna tycker att texten är rimlig, självklar och befriad från överraskningar. Cia Jurist medger att hon aldrig läst dem men tycker att det är självklart att man är personligt

⁷³ Roos, C M, s. 93

⁷⁴ Kungliga biblioteket. Sveriges nationalbibliotek, <http://www.kb.se>, 2005-06-03

ansvarig för lånen. Hon påpekar att reglerna är något slappa: ”samtidigt kan jag ju tycka att det är skönt också, för jag är ju inte den som följer allt till punkt och pricka”. Hon och Bea är båda förvånade över att understrykningar i blyerts räknas som skada och Bea tycker att det är upp till personalen att förhindra detta beteende. ”Jag visste inte om att det var olagligt, jag tog för givet att det var okej, nästan...eftersom att alla gör det...så givetvis, om någon gick igenom sånt, och gav nåt slags böter eller nåt...så skulle det bli mycket mindre.”

Jag kommer att återkomma till understrykningar lite senare, men eftersom denna regel tycks förvåna mest, vill jag reflektera lite över detta. Bea föreslår att bibliotekarierna ska följa upp bättre och ”kolla typ... den där Stina, hon har allt ritat i boken”. Bea har en föreställning om att detta skulle vara en enkelt genomdriven rutin, vilket knappast någon bibliotekarie skulle hålla med om. Bea säger att ”när boken kommer in, då skulle det vara hur enkelt som helst att nån bläddrar igenom den och sätta en post-it eller nåt – kollad”! Cia tror att det är en generell slapp inställning till bibliotekets regler. ”Jag upplever dom själv som ganska milda”, säger hon. Bea tycker att ”det inte är någon makt bakom dom, bakom avstängning å sånt, det drabbar mej ju inte... monetärt eller nånting sånt... så *jag kan ju gott leva med att bli avstängd...* det är ju inget jag går och funderar på... *det är ju inte hemskt på nåt sätt*”. Monetärt, säger Bea Civilekonom, som tycks mena att ett ”riktigt” straff även ska svida i plånboken...

Avgifter

Denna rubrik ska inte förväxlas med de diskussioner som förs kring utlån mot eventuella kostnader. De avgifter som diskuteras här, är enbart kopplade till överträdelse av de låneregler som jag nyss redogjort för. Vid UmUB använder man sig av ett avstängnings-system i stället för det bötessystem som idag är vanligast förekommande vid universitets- och högskolebiblioteken i Sverige.⁷⁵ Avgifter tas dock ut även i Umeå när material förkommit, förstörts eller när återlämning inte sker trots upprepade påminnelser. Under 2002 avtog regeringen en framställan från Kungliga biblioteket för statliga universitet och högskolor enligt 3 § avgiftsförordningen rörande ersättning från låntagarna. Man önskade ett generellt bemyndigande för att kunna ta ut ersättning för förkomna eller sent återlämnat material. Skälet för avslaget var att:

⁷⁵ En nätbaserad kontroll utförd 2005-04-22 visar att 7 av 11 universitetsbibliotek tar ut avgifter för försenade kursböcker från första dagen. Övriga upplysningar **se bilaga 2**

Utlåning från biblioteken får anses innebära att det träffas ett avtal mellan låntagaren och universitetet eller högskolan. Ett sådant avtal kan innehålla villkor om att det skall betalas en avgift för det fall låntagaren inte följer vad som har avtalats. De avgifter som tas ut vid försening eller när böcker förkommer – avgifter som har lång hävd i svensk bibliotekspraxis – följer alltså som regel av avtalet. Det ligger inom universitetens och högskolornas allmänna befogenheter att företräda staten, när avtalen fullföljs. Det är således inte fråga om ett sådant avgiftsuttag för varor och tjänster som kräver ett särskilt bemyndigande enligt 3 § avgiftsförordningen.⁷⁶

Det här innebär att det avtal som jag beskriver under rubriken ”Låneregler”, även kan innehålla villkor om ekonomisk ersättning när låntagaren varit försumlig eller oaktsam. Susanna Broms, verkställande jurist vid Kungliga bibliotekets avdelning för nationell samordning och utveckling tillägger i en kommentar till ovanstående regeringsbeslut att låneavtalet måste vara skäligt. Avgifterna får således inte vara orimligt höga eftersom: ”oskäliga avtalsvillkor är inte tillåtna enligt avtalslagen”⁷⁷

Vid UB använder man sig av ett schablonbelopp beroende på om boken är svensk eller utländsk. För att undvika att någon låntagare kalkylerar med en eventuell vinst i samband med ”borttappandet”, så skriver inte biblioteket ut den exakta summan i de låneregler som lämnas ut till låntagarna. Därför kommer inte heller jag att redogöra för de exakta beloppen här. Luleå universitetsbibliotek, som öppet redovisar sin prislista, har däremot garderat sig genom att skriva in i sina låneregler att ”om det faktiska priset är högre [än schablonbeloppet] gäller det högre priset”. Även andra universitetsbibliotek använder sig av liknande formuleringar. (se bilaga 2). En bibliotekarie på Umeå UB säger att det inte är några svårigheter att försvara en hög avgift för en förkommen eller sent återlämnad bok. Kravverksamheten är nämligen en tidskrävande procedur och hanteringskostnaderna kring inköp av litteratur är ofta underskattade. Detta gäller inte minst utländska titlar som givetvis betingar en högre avgift.

Anna berättar om ett kravbrev där det stod att hon snart skulle erhålla en räkning på 1500 kronor från UmUB för en förkommen bok: ”det kändes ju inte bra, det är ju ganska mycket, men jag tror att det krävs ganska mycket för att ... har det gått så långt och man inte har lämnat tillbaka den krävs det nog en hel del”. Bea, som menar att hon sällan håller sig till reglerna säger om UmUB: ”det är otroligt konstigt att det faktiskt finns något bötesystem, och att jag aldrig har blivit tvungen att betala något, det är nånting jag inte förstår...finns det nåt sånt system?” Återigen uttalas osäkerhet om de rådande bestämmelserna. Jag förklarar att UmUB inte ostraffat skulle låta henne flytta iväg med en bunt böcker, på det sätt som hennes

⁷⁶ Regeringsbeslut dnr. U2001/3275/F

⁷⁷ Susanna Broms ”Förseningsavgifter – äntligen vet vi” *Blänkaren* nr.40 sep.2002, s. 37 <http://www.biblioteksforeningen.org/sg/vard/pdf/nr40.pdf> 2

hemkommun tidigare hade gjort. Bea tror dock inte att den utarmade inlandskommunens folkbibliotek är lika välvilligt inställda till försyndelser längre: ”det var typ tolv år sen dom slutade ge ut lånekort för det var så dyrt”.

Cia är tacksam över att UmUB inte tar ut några avgifter alls för tjänster i samband med köande. Stadsbiblioteket tar nämligen ut ersättning för porto när man köar säger hon, vilket skulle bli dyrt för henne på UmUB, eftersom hon inte har anmält någon e-postadress. ”Mmm, jag kostar en massa pengar”, meddelar hon klokt, ”men jag är ju snål, och det tar tid”, säger hon med hänvisning till det nyinkaffade modemmet som hon undviker att koppla upp sig på.

Hur skulle då dessa snåla/fattiga studenter göra om UmUB införde ett bötesystem liknande Göteborg, Lund eller Karlstads universitetsbibliotek? Där tar man ut mellan 5 och 10 kronor dagligen för en sent återlämnad kursbok. Anna, som säger sig vara mer noggrann på stadsbiblioteket tror att hon skulle lämna igen i tid och knappast kalkylera med en viss summa för att kunna behålla böckerna. Bea tror att hon skulle vara exakt lika sen som nu, eftersom hon behåller böckerna när hon verkligen behöver dem. Just nu lånar hon en bok som det finns ”typ en i hela världen av... känns det som” och den skulle få kosta en del böter innan hon släpper den, menar hon. Även Cia tror att hon skulle lämna tillbaka direkt, men ändå göra en avvägning om man införde böter ”alltså, vad kostar det att köpa en ny... och hur mycket får jag betala”. Hon tillägger att ”det skulle alla i min klass göra, det är jag övertygad om”.

Anna tror att medlåntagarna skulle bete sig olika, beroende på ekonomisk möjlighet, medan Bea är säker på att man över lag skulle lämna in sina böcker i högre utsträckning. Dan tror att medlåntagarna skulle sköta sig bättre, men låna mindre, eftersom de skulle överväga andra alternativ som att köpa mer. Cia, som själv skulle kontrollera bokhandelns priser i högre grad om UmUB införde böter, tror också att medlåntagarna skulle göra detsamma. Hon föreslår att ”det skulle vara strängare regler, som på statsbiblioteket”. Cia fortsätter: ”det är ju inte några dryga böter... alltså det är väl några kronor per dag, men det är ju kännbart... för det är ju inga studenter som har gott om pengar”. Kalkyleringstankarna kring sig och sina klasskamrater står hon dock fast vid, men hon tycker alltså att UB:s uppföljning av regelbrott är för slapp.

Även Dan menar att reglerna inte får lösas upp, eftersom biblioteket riskerar att bli en ”bokklubb” då, trots att han egentligen inte tror på straff som reglerande medel. Oavsett vad bibliotekarierna vid UmUB har för uppfattning om den saken, är det några av dem som blir tvungna att kräva in den litteratur som inte återlämnas i tid. Detta är inte någon ny företeelse, även om rutinerna förändras genom åren.

Kravrutiner

Betr. inkrävning av förfallna lån har redan nämnts, att man c:a en vecka efter förfalldatum sänder ut en påminnelse. Om denna ej leder till resultat, sändes efter ytterligare någon tid en påminnelse hållen i strängare ton. Kommer böckerna ändock inte tillbaka måste de hämtas, varvid låntagaren förutom övertidsavgiften även får betala vad hämtningen kostar.⁷⁸

På detta sätt föreslog Bibliotekstjänst att kravverksamheten skulle skötas vid ett mindre svenskt bibliotek för femtio år sedan. Det har nämligen alltid hört till det dagliga biblioteksarbetet att kräva tillbaka böcker som inte återlämnats trots påminnelser, och så kommer det förmodligen också att förbli. Kravrutinerna ses därför över med jämna mellanrum för att förbättra återlämningsstatistiken, men ett antal utlån kommer dock alltid att vara "gone; absolutely, irretrievably gone", som Patsy Hansel uttrycker det i sina undersökningar.⁷⁹ I Hansels manual finns också beskrivningar av hur amerikanska bibliotek använder inkassoföretag, vilket för tankarna till filmvärldens indrivare, allt för att bibliotekarierna ska slippa ta itu med denna trista del av biblioteksarbetet. Någon handgriplig hämtning av bibliotekets böcker är det aldrig tal om på UB i dagsläget, även om det säkert kan kännas lockande ibland. Det ryktas däremot att det har skett vid ett tillfälle för många år sedan, efter att en bibliotekarie tappat tålamodet med en sävlig låntagare. Skälen till varför somliga låntagare inte återlämnar i tid kommer jag att återkomma till, medan jag här kommer att beskriva de problem som denna, i vissa fall långvariga, process medför för UmUB.

I dagsläget delar tre personer på huvudansvaret för kraven vid avdelningen "Information och lån" på huvudbiblioteket.⁸⁰ Till i slutet på 2004 och några år tillbaka var kravverksamheten utspridd på samtliga avställda vid denna avdelning, vilket knappast underlättade samordningen när en enskild låntagares lånetid förföll vid olika tidpunkter. Ytterligare bakåt i tiden delade två bibliotekarier på sysslan, vilket gör att man återgått till ett system som fungerade bättre. Nu ansvarar var och en av de tre för kraven under två arbetsdagar var på ett rullande schema, dvs. kräver låntagare mån-tis en vecka, blir "kravledig" fyra vardagar och ansvarar åter under tis-ons nästföljande vecka.

⁷⁸ Ingemar Kalén, *Biblioteksskötsel:Handledning för mindre bibliotek* (Lund, 1956)

⁷⁹ Hansel, inledning, s. vii

⁸⁰ På Medicinska biblioteket sköter man kraven av "sin" litteratur själv. Enheten ingår i den 1: a och 2: a kravstatistik som redogörs för i tabell 2, men eftersom ingen av mina respondenter är låntagare där, har jag medvetet avstått från någon utförlig redogörelse av deras 3: e krav. Intressant är dock att de överslagsberäknar sina 3: e krav till ett femtontal per vecka, vilket skulle göra att Medicinska bibliotekets låntagare sköter sig sämre än huvudbibliotekets. Problemet är att man skulle behöva en annan homogen låntagargrupp (ex. jurister) som jämförelsematerial, vilket jag alltså inte har. Fenomenet skulle givetvis vara intressant att undersöka vidare.

Efter lånetidens utgång (kurslitteratur), eller när annan låntagare köar (30-dagarslån) skickas det automatisk ut två påminnelser till låntagaren. Detta sker i huvudsak per e-post om låntagaren har uppgivit sådan adress och endast undantagsvis per post. Statistik rörande dessa krav var inte helt lätt att komma åt eftersom systemet inte automatiskt medger sådana frågor. Den information jag till slut kunde ta del av redovisas i tabellform nedan.

	Krav 1, antal	Krav 2, antal	% återlämnat efter första kravet
2004-06	3229	1719	53 %
2004-07	2317	1120	48 %
2004-08	2804	1526	54 %
2004-09	4517	1340	29 %
2004-10	4416	1480	34 %
2004-11	4630	1540	33 %
2004-12	3856	1346	35 %
2005-01	3993	1468	37 %
2005-02	4479	1325	30 %
Medelvärde	3805	1429	39 %

Tabell 2, Antal första- och andrakrav juni –04 t om februari – 05

Tabellen blir något missvisande eftersom den innefattar mer ”lov” än termin. Vad man kan se är dock en ökad välvilja att återlämna böcker under ferier, både före och efter att krav har utgått, vilket inte är särskilt förvånande. Någon rättvis jämförelse med antal årsutlån vid UmUB är det heller inte möjligt att göra, eftersom kraven gäller allt lånbart material. Dessa krav skickas i huvudsak ut när det bildas kö, vilket gör kurslitteraturen överrepresenterad i tabellen ovan.

Anna, Bea och Cia lämnar vanligtvis *inte* igen sina låneböcker förrän kraven kommer. Cia känner själv att det är ”lite dåligt” eftersom biblioteket måste skicka ut meddelanden hela tiden. Hon säger: ”liksom, jag har så dålig koll, jag går som inte in... alltså nu tror jag att jag har tio lån och så har jag väl några på kö, och då kollar jag inte för varje bok... så att jag skriver in i nån almanacka eller nånting, att den boken ska vara inlämnad då, *utan det där sköter biblioteket åt mig.*” Dan brukar vanligtvis kontrollera sina lån på nätet, men just nu under avstängningsperioden var det en tjej som lånade en bok som jag ville låna. ”Hon tog upp en kalender och förde in när den skulle återlämnas. Det har jag aldrig gjort”.

Bea har ett konkret förslag på hur hon och medlåntagarna ska bli bättre på att återlämna i tid:

Man får ju påminnelser, typ i två veckor när man gått över tiden, jag vet inte vad det är... men allting det där sköts ju via en dator, så hur enkelt skulle det inte vara att skicka en påminnelse, typ två dar *innan* lånetiden går ut... som säger, om två dagar måste du lämna tillbaka din bok, varför vänta till två veckor efter, det uppmanar ju nästan att man ska göra fel... och när man kommit två veckor över, då tänker man att, är jag två veckor sen ...så vaddå, då kan jag vara hur sen som helst, *så skicka ut påminnelser innan lånet går ut är grejen*. [---] Jag är ju den sortens människa, jag läser entreprenörskap å sånt, jag sitter hela tiden och försöker hitta nya lösningar när man ser att nån slags rutin är dålig... å det gör man ju på UB...

Intressant är att Göteborgs UB redan erbjuder denna typ av tjänst till sina låntagare, vilket jag upptäckte vid den genomgång av övriga biblioteksregler som redovisas i bilaga 2. Via mail klargjorde Kristina Göransson vid Göteborgs universitetsbibliotek omständigheterna kring detta. I samband med höstterminsstarten 2004 infördes förseningsavgifter på kursböcker, 10 kronor/dag, från första dag efter lånetidens utgång. De beslöt sig samtidigt att sluta kräva kurslitteratur och istället påminna två dagar före lånetidens utgång. Detta gäller endast de låntagare som har anmält sin e-postadress, de övriga får varken krav eller påminnelser. Någon utvärdering är ännu inte gjord på grund av tidsbrist, men Göransson menar att rotationen på kurslitteratur är betydligt bättre idag än för ett år sedan. Hon tror dock att detta beror på förseningsavgifterna snarare än påminnelserna.

Uppmaningar i förskott tycks vara en utvecklingsriktning i vårt samhälle, eftersom även folktandvården i många kommuner skickar ut påminnelser via SMS, för att försäkra sig om att patienten ska dyka upp. Det sker med andra ord en tydlig, men något märklig ansvarsförskjutning, eller som Cia påpekar: ”*det där sköter biblioteket åt mig*”.

På UmUB utgår tredje påminnelsen som brev (se bilaga 3). Dessa krav räknades ”för hand” på önskemål från mig under februari månad 2005. Detta visade en anhopning på måndagar som inte riktigt kunde förklaras av helguppehållet. Någon slags brist i systemet får (som så ofta annars) skulden för denna diskrepans:

Februari	Ti	On	To	Fr	Må	Ti	On	To	Fr	Må	Ti	On	To	Fr	Må	Ti	On	To	Fr	Må
	1	2	3	4	7	8	9	10	11	14	15	16	17	18	21	22	23	24	25	28
Kurs	0	3	0	0	28	0	2	0	1	13	3	2	1	2	17	1	2	0	0	12 = 87
Övr.	7	10	8	9	2	1	2	3	3	1	7	8	2	4	2	2	11	5	1	4 = 92
	Totalt																			179

Tabell 3, Antalet utskick av tredje och sista påminnelse vid HB, UmUB, februari 2005

En av de bibliotekarier som räknat 3: e-kravsstatistik för min räkning förvånas över hur få dessa krav i själva verket är. Besvären kring hanteringen får troligtvis känslan av att frekvensen är högre att öka, menar hon. Ett par månader efter detta räknande får jag ett mail där hon ”tror vi räknade statistik vid fel tidpunkt”, eftersom hon skickat ut tredjekrav till 40 låntagare föregående dag. Detta är ytterligare ett bevis på att korttidsstatistik på bibliotek kan vara missvisande eftersom verksamheten är mycket föränderlig över året.

Efter utskick ”vilar” kopian av kravet i pärmar hos respektive ansvarig, som försöker återfå boken så smärtfritt som möjligt. Under tiden är låntagaren avstängd till dess boken återlämnats, eller för kurslitteratur: ovillkorligt i sex veckor. Bea, som många gånger har fått hem dessa tredjekrav har en mycket obekymrad attityd till dessa brev. Hon har inte sett att det står några belopp utan har tagit dem med ro: ”Jaha, nu är det biblioteket... och jag hivar dom [breven] eller nåt” säger hon och skrattar högt medan hon sorglöst fortsätter ”jag vet ju vad dom vill... *nu är det dom igen.*”

Någon särskild stress känner inte heller Anna inför brev som talar om att hon snart kan bli skyldig en större summa pengar. Till skillnad från Bea beror detta på att hon läst dem – ordentligt: ”jag tog med mig den [boken] nästa gång jag for in... jag for inte in enkom” Jag undrar om hon inte kände någon oro över brevets formulering och risken att bli ersättningskyldig? ”Nej” svarar Anna ”jag tyckte att jag hade följt dom där instruktionerna, jag läste dom noga” och medger att hon ibland medvetet håller på låneböcker inför tentor och inlämningsuppgifter ”men oftast är det slarv”. Beträffande avstängningsperioden så lider Dan mest över att inte kunna förlänga sina långlån. Bea tycker inte att det är något straff att bli avstängd från att kunna låna på sex veckor. ”Jag upplever det inte som hemskt och jag tror inte att någon annan gör det heller... *det är inget som hindrar mig från att göra det igen*”, säger hon om sina sena återlämningar.

Det klargörs i brevet att faktura skickas efter en vecka, en tidpunkt man måste frångå i många fall. Det kan till exempel vara kö på boken eller böckerna, vilket gör att man hellre prioriterar att få tillbaka dem framför att den skyldige betalar fakturan. Om arbetsbelastningen är hög på biblioteket får dessutom denna verksamhet vänta. Ibland måste också den ”krävande” bibliotekarien visa en viss smidighet kring exempelvis flyttbestyr, sjukdom eller dödsfall (som förmodligen används som skäl oftare än de inträffar, berättas det). Låntagaren har i detta skede även möjlighet att ersätta boken om den har förkommit, eller leta djupare i flyttkartonger och grupparbetskamraters gömmor. Allt detta sker i samråd med bibliotekarien som sänt kravet. Ett problem i detta stadium är också de böcker som inte avregistrerats på ett korrekt sätt vid återlämningen, vilket låntagarna ibland hävdar i överkant. En tur bland

hyllorna visar då och då att upprörda låntagare avstängts av misstag, vilket är förargligt men mänskligt. Detta rättas till med en ursäkt i kombination med en lika enkel knapptryckning.

Ringa, maila och skriva är alltså de alternativ som står till buds idag. Men när alla försök har visat sig vara fruktlösa skickar man ut en räkning med förfallodag i enlighet med det sätt som står skrivet i tredje påminnelsen. Under de senaste åren har antalet fall där personalen inte återfått lånen eller avskrivit kravet varit: 2002 – 160, 2003 – 70, och 2004 – 100 stycken. Dessa låntagare har alltså fått en faktura hemskickad vilket visar att detta inte är något stort problem i förhållande till antalet årsutlån. Det rör sig inte ens om en promille. Nedgången mellan -02 och -03 förklaras av att tydligare, mer sammanhållna regler införs kring kravverksamheten. Denna kurva tycks dock vara på uppåtgående igen men tidsperioden är för kort för att man ska kunna dra några egentliga slutsatser. Om den erhållna räkningen inte betalas av låntagaren går kravet över till inkasso. Den ekonomiadministratör som ansvarar för denna hantering tror att det rör sig om mellan 10- och 20 ärenden per år som når denna absoluta slutdestination. Dessa pengar kan ta åratals tid att få in till biblioteket, eftersom studenter ofta har en mycket låg, eller obefintlig inkomst.

En bibliotekarie, med mångårig erfarenhet av problemlåntagare beklagar det faktum att ordentliga låntagare råkar ut för sämre sortens studiekamrater. Köerna växer och inte alltför sällan drabbas de skötsamma av ”dåliga kamrater” när lån försvinner i samband med exempelvis ett grupparbete, förklarar hon. Dessa uppriktigt förtvivlade som blivit dragna vid näsan, blir då ersättningsskyldiga eftersom ”låntagaren är personligen ansvarig för sina lån” enligt lånereglerna. Anna lånade sin systers lånekort under sommaren, medan hon själv var avstängd. Systemen, som läser naturämnen, köper större delen av sin kurslitteratur och behövde inte kortet under den aktuella perioden, förklarar Anna. Bea tror heller inte att det skulle vara några som helst problem att få någon att låna för hennes räkning, trots att hon är en notorisk slarver. Dan menar att det alltid finns såna som ”köper ut” och att detta givetvis skulle gå att fixa på UB också. Han skulle även kunna tänka sig att göra detsamma åt någon annan, förutsatt att han kände personen väl, men tillägger att han inte gjort det – än.

Den sistnämnda bibliotekarien delar upp problemlåntagarna i två grupper vad gäller sena återlämningar av lån. En skara som jag inte kommer att beröra så mycket, men som Dan Doktorand riskerar att associeras med, kallar hon ”introverta låntagare”. Dit hör främst universitetets forskare och den litteratur som det gäller har ofta betalats från respektive fakultets konto på förslag av den enskilde. När kö uppstår menar låntagaren att den krävande bibliotekarien ”förstör deras forskning”. Detta är oftast män som upplever att ”alla yttre stimuli är störningar” av deras arbete, förklarar bibliotekarien med viss ironi i rösten.

Processen kring dessa krav går långsamt till skillnad från den övriga gruppen som hon kallar ”extroverta”. Bland dessa grupparbetande människor som dessvärre ofta är illojala mot varandra är könsfördelningen jämnare, säger hon. Många tillhör gruppen civilekonomer och jurister⁸¹, menar denna bibliotekarie som poängterar att problemet i huvudsak rör kurslitteraturen.

På frågan hur dessa ärenden behandlas menar den tillfrågade bibliotekarien att det är viktigt med täta påminnelser och krav hos den sistnämnda gruppen. De tar till olika knep för att hålla sig undan som att undvika att svara i telefonen. De juridiskt intresserade vill ofta veta exakt hur lånereglerna är utformade etc. Dessa överutnyttjare av kurslitteratur måste man ”snabbt klämma åt” förklarar hon, samtidigt som det är viktigt att inte driva dem till att gömma referensexemplaret i röda rummet eller stjäla exemplar inför ett tentamenstillfälle. Detta kan med andra ord vara en besvärlig balansgång.

Cia, som menar att man inte ens diskuterar lånesituationen mellan varandra på juristprogrammet, berättar att många i klassen lånar väldigt mycket böcker. ”Det är lite så där att det är hemligt vad man har lånat för böcker... faktiskt, i min utbildning... så det diskuterar man som inte, att man har lånat det och så.” Inte ens när man arbetar i grupp så samarbetar man, berättar hon ”jag tror att tävlingen kommer in, alltså betygshetsen” menar Cia som alltså tillhör en grupp studenter som rankas mot varandra i kampen om praktik och arbete. Cia, som själv kan tänka sig att hålla inne på låneböckerna inför slutproven säger att ”folk erkänner att dom går över tiden när det börjar närma sig tentan”. Angående samvetsgraden och på medlåntagarna och frustrationen kring köer som bildas säger hon:

Ibland har man väl fått den känslan att, kan ni säga vem som har den här boken, alltså som har lånat den här boken... så kan jag snacka med den personen i min klass, för det känns ju som det måste va nån jag känner... alltså det har man ju önskat ibland om det är nån bok som man har väntat på länge... och man vet att man står först i kön eller nånting, och man känner att det är nån i min klass... då, herregud säg vem det är, så kan jag gå på den personen...litegrann...men det vet man ju, att det får man ju ändå aldrig reda på så att...då brukar jag inte hetsa upp mig över det... *man vet ju att det är bara att vänta.*

Ett intressant fenomen som bibliotekarien nämner i sammanhanget är att låntagare har en större förståelse för att fjärrlån måste återlämnas inom utsatt tid. Det innebär sällan några svårigheter att kräva tillbaka något som tillhör ett annat bibliotek, menar hon. Dan Doktorand medger att han ibland är sen med fjärrlån, men att det inte känns bra. ”Då förstör man för hela

⁸¹ Dessa två grupper nämns av ett flertal bibliotekarier på Umeå UB (min anm.) Att jurister är överrepresenterade i gruppen problemlåntagare hävdas även i artiklar skrivna av Marcus Zadenius, Lunds Universitetsbibliotek samt Weste Westeson, tidigare bibliotekschef i Gävle.

Sverige”, säger han. Denna litteratur, som oftast har en begränsad lånetid från början, behåller han i sitt arbetsrum på universitetsområdet. Det kan annars vara svårt att hitta igen böcker som exempelvis är små när man har många lån, menar Dan som därmed styrker bibliotekariens uppfattning om låntagarnas mer omsorgsfulla handhavande av andra biblioteks tillhörigheter.

Beträffande hur förändringar sker över tid så menar bibliotekarien att ”en student för tjugo år sedan var vuxen”. Nu tar man inte alltid ansvar själv, utan mamma eller pappa ringer eller tar kontakt på annat sätt istället, säger hon. Den ”pionjäranda” som tidigare fanns hos universitetets forskare ser man heller inte längre och några ursäkter för förseningar kan vi inte heller vänta oss, menar hon när jag frågar om låntagarnas förklaringar och motiveringar kring sitt handlande. Vår uppgift är att förvalta den statliga egendom som dessa böcker utgör, tillägger den erfarna bibliotekarien. De ska vara sökbara så att vi kan låna ut dem, men vi måste även bemöda oss om att få igen dem – så att vi kan låna ut dem till andra, menar hon och tillägger: ”annars har man brustit i sitt myndighetsansvar”.

Skador...

Forskningsrapporter kring skador på bibliotek rör sig i huvudsak om översvämningar, jordbävningar eller ”mördarsporer” som alla kan ha en förödande inverkan på ovärderligt biblioteksmaterial. ”Damage” som är kopplat till låntagarnas medvetna och omedvetna ovarsamhet⁸² med lånat material återfinns under samma sökord som dessa katastrofer, men endast ett fåtal av dessa undersökningar tycks ha någon högre dignitet. Till undantagen hör exempelvis granskandet av ”rip-off”, vilket innebär att biblioteksbesökare river ur delar av böcker eller sidor ur tidskrifter som de tycks behöva bättre än andra. Detta korttänkta beteende påstås kunna reduceras med hjälp av större tillgång till kopieringsutrustning för studenterna. Detta skulle givetvis tala för en minskning av problemet, eftersom möjligheterna till kopiering har ökat på senare år. Dessutom kan man befara en ökning efter de kommande strängare kopieringsreglerna. Bekymret med ”rip-off” tycks i alla fall inte minska, menar den mycket erfarna förman vid UmUB: s bokbinderi som jag talat med.

Under alla hans år inom yrket, varav 25 år som förman vid UmUB har problemet funnits där, säger han. Däremot skiljer sig möjligheterna åt när det gäller att ersätta enstaka sidor. Inom kursbokssamlingen finns det ytterligare exemplar av titeln som man kan kopiera ur för

⁸² Jag kommer inte att föra några diskussioner om huruvida böcker som tuggats av hundar eller slängts i badkar av barn hör till omedvetet slarv eller oaktsamhet. Helt klart är dock att: ”låntagaren är personligen ansvarig för sina lån” (ur UB:s låneregler), vilket innebär att den som lånat det förstörda blir ersättningsskyldig.

att på så sätt ersätta det som saknas. I andra fall kan man behöva fjärrlåna litteratur för att kopiera de försvunna sidorna, vilket lägger en ytterligare utgift till den redan kostsamma problematiken. Reparerar och återställer gör man dock i stort sett alltid och deras interna statistik visar att de lagar ca 2000 böcker per år. Det är mycket sällan som bokbinderiets personal anser att något är ohjälpligt skadat och därför kasserar det. Detta händer bara någon gång per år, menar förmanen och tillägger att ”hjälpsamma” låntagare ställer till stora bekymmer för bokbindarna. ”Använd inte tejpl!” är den uppmaning han vill ge till dem som lagar låneböcker själva. Detta ger ett enormt merarbete för honom och hans kollegor. Alla förekommande sorter passerar deras arbetsbord, från eltejp via bruntejp till dubbehäftande dito, och han önskar att problemet synliggörs för de alltför tjänstvilliga låntagarna.

Anna tror att tejpdandet bara är snällt tänkt, men att hon själv inte skulle göra så. Hon har aldrig medvetet rivit ur någonting, men medger att ”någonting har gått sönder”. Då lämnade hon tillbaka boken som den var, och tänkte att ”då ser dom väl det”. Hon menar att hon inte skulle föra den typen av dialog med stadsbibliotekets eller UmUB:s personal, även om hon upptäckte skadegörelse i en lånebok. Hon tror däremot att det skulle kännas naturligt att säga till om det gällde ett mindre bibliotek där hon var bekant med personalen. Bea däremot, har ett annat skäl till att inte säga till, hon är nämligen övertygad om att hon själv skulle bli misstänkt. ”Då skulle jag inte säga nånting, bara lämna tillbaka den, å låssas som det regnar”, säger hon och skrattar gott.

”Jag gör inget... borde jag det, vad kan jag göra åt det?” Dessa motfrågor ställer Dan på mina frågor rörande andras vandalisering. Själv skulle han aldrig riva ur något, men menar att det är ”enerverande” när sådant händer. Cia har varken rivit ur, men heller aldrig upptäckt att det fattas några sidor. Hon menar dock att hon skulle säga till UmUB:s personal om det hände och eftersom juristerna inte tillhör de skötsammare, är det dessvärre möjligt att hon måste göra det framöver.

...och understrykningar

Ett skadeproblem som däremot tycks öka enligt samme bokbinderiförman, är klotter och understrykningar. Beträffande kurslitteraturen har det alltid varit ett stort bekymmer men han tycks också ha sett en ökad ”klottertrend” i samhället som avspeglar sig inom biblioteket. Jag tog därför med mig ett block och utförde en stickkontroll bland utlåningsexemplaren i kursbiblioteket. Den påvisade anteckningar och understrykningar i knappt hälften av dem: 259 av 600 böcker. Av dessa bedömde jag klottret i 206 fall vara utfört i mindre grad medan

det i 53 fall var genomfört i högre grad.⁸³ Även vid Lunds universitetsbibliotek är problemet stort: ”studenten/läsaren tycks tro att det är fritt fram att härja med understrykningar och göra egna anteckningar”, menar Marcus Zadenius. Han och hans kollegor tolkar denna avancerade bokgrafitti som en önskan att ”lämna spår efter sig för att visa att man är speciell” alternativt ”helt enkelt brist på uppfostran!”. Zadenius uppskattar dock frekvensen i Lund till att ”i stort sett *all* UB: s kurslitteratur är totalt nedklottrad, sida upp och sida ner”, vilket låter mycket allvarligt.⁸⁴ På kurslitteraturen i Umeå har man tidigare klistrat eller stämplat en varningstext på följande sätt:

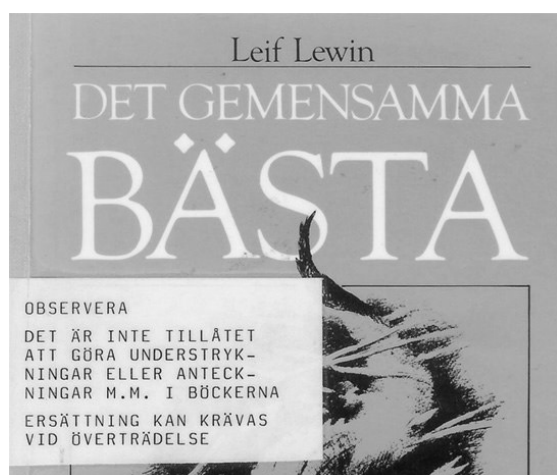

Fig 8, *Det är inte tillåtet... men trots detta är det avbildade exemplaret dekorerat med både understrykningar och anteckningar.*
Ur UB: s kursboksamling

Numer har man frångått dessa uppmaningar på UB och ingen av de tillfrågade ur personalen tycks veta exakt varför, eller när detta avvecklades. Ett flertal tror att man slutade eftersom det inte gav önskad effekt på låntagarna i förhållande till det merarbete som märkningen innebar. De senare årens varningstext låg under den plast som personalen klädde böckerna i, vilket kan vara en annan förklaring till avbrottet. Bokbinderiförmannen berättar nämligen att man inte längre plastar in kurslitteratur eftersom den då blir besvärligare att laga. Det är bättre att binda in sönderfallna böcker i kartongband, berättar han.

Respondenterna får under intervjun tillfälle att titta på den avbildade boken ovan. Anna, som nöjer sig med att titta på dess omslag, tror att denna typ av varningstext har effekt på låntagarna. Dan däremot, menar att detta är ett exempel på en av nackdelarna i dagens

⁸³ Till ”mindre grad” räknar jag enbart blyertsunderstrykningar, medan ”högre grad” innebär bläck och/eller överstrykningspenna, men även rikliga kommentarer och regelrätt klotter. Kontrollen utfördes 2005-03-21 och urvalet kan betecknas som ett ergonomiskt bekvämlighetsurval. Av fem hyllplan valde jag nämligen det mittersta med början på bokstaven P, för att det var studenttomt där för tillfället. Jag stannade efter 600 böcker och upptäckte samtidigt att en handfull av dessa även var angripna av kaffe i varierande grad, medan en matematikbok tycktes ha använts som badanka. Öronvikning förekom mycket ofta, särskilt i de understrukna exemplaren. Kursboksamlingen till hemlån består i dagsläget av ca 32 600 titlar.

⁸⁴ Zadenius s.20

samhälle: ”vi har en obrydd relation till tecken”, menar han, vilket gör att vi inte tar till oss meddelanden av detta slag. Bea och Cia, som båda bläddrar i exemplaret, upptäcker att boken innehåller understrykningar. Bea blir jublande glad: ”JAAAA, om jag var en sån som person som faktiskt strök under i böckerna så skulle det här inte betyda nånting för mej... för jag vet ju att ingen straffas för det.” Cia Jurist reflekterar över omöjligheten för bibliotekarierna att bevisa vem som begått dessa försyndelser: ”då skulle studenterna bara säga, att så här var det när jag lånade den *och det är ju ingen som kan bevisa något annat*”.

Jag vill betona att ”de fyra” inte är några vandaler i sammanhanget. Ingen av dem stryker vanligtvis under i biblioteksböcker, men samtliga har reflekterat och reagerat på detta. Anna störs inte direkt av andras understrykningar. Hon tycker istället att ”det kan vara ganska intressant att se vad dom andra har tänkt”. Dan reagerar på liknande sätt: ”ibland är det märkliga saker som dom stryker under”, och funderar över hur de har tänkt, men han tycker inte att det är till någon fördel. Cia tycker inte alls om det och menar att det oftast är så lite kommentarer och understrykningar att de lika gärna kunde låta bli. Bea, som har en mer pragmatisk syn på problemet säger glatt: ”i många situationer tycker jag att det är bra, då vet man ungefär vad dom som läst den tidigare tyckte var viktigt”. Hon säger att ”typ alla utom jag” stryker under i biblioteksböcker och att andra har uttryckt förvåning över att inte hon gör det. I sin egen kurslitteratur antecknar hon, vilket även Cia gör – ”jättemycket”.

Anna däremot, är mer rädd om sin egen litteratur än bibliotekets. Hon ”viker hörn” i låneböcker, men inte i sina egna. Även Dan har liknande erfarenheter: om andra redan har ”misshandlat” och brutit i böckerna, så minskar hans motivation att vara rädd om dem. ”Jag bevarar nog mina egna pocketböcker bättre”, medger han.

Stölder, svinn och larmsystem

Historiskt sett är stölder av böcker på bibliotek ett mycket känt och omskrivet problem. En boksamlare jurist, Rolf Wistrand, samlade några ”bisarra boksamlare” i en skrift med samma namn som utgavs 1971. Han förundras över hur många brott som begåtts i böckernas värld och påpekar att många av dem skett i offentliga bibliotek.⁸⁵ Weste Westesson, tidigare bibliotekschef i Gävle menar att det är något speciellt med böcker. Om man lånar ut pengar till en vän får man säkert tillbaka dem, men en bok? Det är inte lika säkert, ”det är något särskilt med böcker”⁸⁶, säger han. Westesons artikel lägger inte några moraliska aspekter på besattheten av böcker, *bibliomanin*, *bibliokleptomaner* eller dess simplare form *biblioklepter*.

⁸⁵ Rolf Wistrand, *Bisarra boksamlare* (Stockholm, 1971) s. 9

⁸⁶ Westeson, s. 20

Den franske 1600-talsförfattaren Tallement des Réaux menade också att en bokstöld inte var samma sak som en vanlig stöld, om boken inte såldes vidare.⁸⁷

Det är dock sällan kärleken till boken som driver dagens boktjuvar, utan ekonomisk vinning. Ett undantag är Stephen Blumberg som åkte fast 1990. Då hade han stulit 23 600 böcker från 268 vetenskapliga bibliotek och museer i USA och Canada. Han läste alla, katalogiserade dem efter ett eget system och betraktade dem snarare som fjärrlån än stöldgods. Många av stölderna hade aldrig upptäckts och inventeringar samt säkerhetsföreskrifter började ses över vid många bibliotek. En inventering vid Library of Congress, världens största bibliotek, visade till exempel att 300 000 saknades varav många var helt oersättliga. I skrifter om säkerhetssystem för bibliotek påpekas ofta att svinn i bibliotek oftast är mycket större än man anar.⁸⁸

Erna Roos, tidigare bibliotekarie vid UmUB, delar med sig av sina och kollegornas erfarenheter av ”open access” i en artikel i *Nordisk tidskrift för bok och biblioteksväsen* 1972. Farhågor kring svinn och oreda var stora inför detta system som skulle innebära fri tillgänglighet till stora delar av bibliotekets bestånd för låntagarna. Medan vi idag ser denna möjlighet som en självklarhet var detta givetvis inte fallet under inkörsperioden. Tidigare erfarenheter från de öppna samlingarna i forskarsalen ”kan ge anledning till en viss optimism, är detta dessvärre ingalunda fallet när det gäller kursbiblioteket”, menade Roos 1972. Vid varje terminsslut utfördes revisioner med allt sämre värden: det totala kursbokssvinnet var 5-6 procent medan närmare 9 procent av de rödmärkta exemplaren var försvunna 1971. Studenternas tillgrepp förklaras med att ”finns inte den bok man önskar till hemlån, tar man olovligen det rödmärkta exemplaret”. Trots vädjanden i studenttidningen och täta väskkontroller förbättras inte saken som anses oacceptabelt. Därför frångår man 1972 sina egna riktlinjer och återgår till utlån över disk, både vad gäller rödmärkta läsesalsexemplar och kursböcker för hemlån.

Svinnet minskade påtagligt efter införandet av larmsystem, minns en bibliotekarie som arbetat länge på UmUB. Inledningsvis innebar övergången till stöldskyddssystemet ett mycket tidskrävande arbete som inte avslutades förrän på senare år efter att tillfällig personal arbetat i en längre tid under tämligen trista förhållanden nere i magasinet. I dag är det lika självklart att stöldskydda biblioteksmaterial som att göra dem sökbara i katalogen.

Vad tycker ”de fyra” om stöldskyddet då? Två av dem har erfarenhet av att butikers larmbågar reagerat på biblioteksböcker som accepterats på UmUB, och tolkat detta som en

⁸⁷ Ibid., s. 20

⁸⁸ Ibid., s. 26

brist på känslighet i bibliotekets utrustning. Samtliga tycker dock att det piper alltför ofta för att det ska vara rimligt. Bea påpekar att böcker fortfarande stjäls och säger: ”jag begriper mig inte på systemet, *det är lite känsligt och dåligt – samtidigt*”. Cia har reflekterat över att hon får ett kvitto utan att böckerna är avlarmade när hon slarvat med att trycka bokryggen emot den blå linjen på låneautomaten. Dan har liknande erfarenheter och säger att det ofta piper när han går ut. Han tycker däremot att ”maskinerna [låneautomaterna] sköter sig bättre än bibliotekarierna”, beträffande konsten att larma av. Dan och Cia tycker även att bibliotekarierna är dåliga på att kontrollera när det larmar. Cia menar att detta gäller speciellt Röda rummet där referenslitteraturen finns, men medger att hon slutat reagera själv också. ”Det är så vanligt förekommande att man inte ens tittar nu, annars är det som automatiskt – vad är det som står på? Men det är så vanligt att jag inte ens tittar.” Även Bea tycker att det piper hela tiden när hon sitter i Röda rummet, trots att hon är övertygad om att alla besökare vet att dessa böcker inte får lämna lokalen: ”*så fortsätter dom bara att gå...*”

Trots dessa moderna åtgärder försvinner det alltså fortfarande en hel del böcker och tidskrifter från UB. Det förs dock inte någon kontinuerlig statistik kring detta problem. Mycket som ansetts som förlorat, kan nämligen plötsligt dyka upp igen, berättas det om forskarsalens litteratur. Särskilt irriterande är detta när man just ersatt det ”förkomna” exemplaret med ett nytt. Dessa försvinnanden kan ofta härledas till forskare eller annan universitetspersonal som omedvetet eller medvetet avlägsnat exemplar, utan en tanke på det merarbete som detta kan innebära.

Sommaren 2000 räknade man ut på Umeå UB att två procent av den litteratur som införskaffats efter 1980 hade försvunnit. Då inkluderades även bortslarvade exemplar som ersatts. I artikeln i studenttidningen *Vertex* där siffrorna offentliggörs menar en tillfrågad bibliotekarie att: ”kursböcker försvinner alltid, det ligger i deras natur”.⁸⁹ Här uppmärksammas även de ”saneringsstölder” som förekommer på biblioteket ibland, vilket även jag fått beskrivet för mig vid ett samtal med en rutinerad bibliotekarie. Detta fenomen innebär att vissa personer som inte tycker att böcker om Hitler, rasism eller barnpornografiska spridas, tar lagen i egna händer och helt sonika rensar ut dessa. ”Sanerarna” behöver inte nödvändigtvis föra ut dem ur biblioteket. Istället dumpas litteraturen i papperskorgar innanför husets väggar. Lokalvårdarna har därför lärt sig uppmärksamma ”klonkande” ljud vid tömning av dessa.

⁸⁹ Mikael Sundberg ”Ficktjuvar större problem än bokstölder på ub” *Vertex* nr 3/2001 <http://www.vertex.umea.com/nr3-01/c4.html> 2005-03-15

Ett utdrag från början av mars 2005 visar att 6494 böcker vid tillfället saknades på UmUB. Av dessa var 4605, litteratur som inte har något annat exemplar och därför tas bort från visning i webben.⁹⁰ De övriga, knappt 1900 exemplaren, finns med andra ord i fler exemplar, vilket gör att man kan anta att de flesta tillhör kursboksamlingen. Beträffande kurslitteraturen så försvinner det mest kring terminsstarten, berättar en av de bibliotekarier som ansvarar för denna del av verksamheten vid huvudbiblioteket när jag frågar om problematiken. Hon uppskattar genomsnittssvinnet till 5 böcker/vecka, vilket skulle innebära 260 försvinnanden/år (min anm.) enbart ur kursboksamlingen. Biblioteket köper dock inte tillbaka allt, förklarar hon vidare. Undantaget är givetvis rödmärkta exemplar som måste ersättas. Låneexemplar köper man bara in om det är ”hårt tryck”, det vill säga kö just på den specifika titeln, eller om den bara finns i ett fåtal exemplar redan: ”Vi köper inte ersättningsexemplar om det redan finns 12 ex och ett saknas”, berättar hon. Bea Civilekonom har fått till svar att man inte köpt in fler exemplar av populär kurslitteratur på UmUB för att de blir stulna hela tiden. När jag frågar om hon drabbats av detta säger hon med allvarlig men ironisk stämma: ”ja det var så hemskt, vilket lidande det var”. Sedan brister hon ut i skratt och menar att hon accepterar att böckerna inte finns där trots att det står i katalogen att de ska göra det. ”Då får man hämta nån bibliotekarie som säger - har du letat på det och det namnet, det stör mig otroligt mycket”, säger Bea. Historien slutar dessutom ofta med att någon har flyttat på eller burit omkring böckerna, tillägger hon.

Kurslitteratur ”försvinner” också tillfälligt ibland, främst genom allmän oordning eller för att studenter medvetet gömmer det rödmärkta exemplaret. Detta görs främst för att säkerställa tillgången till litteraturen inför nästa studietillfälle (om det blir något), tror man. Vissa tillfrågade bibliotekarier befarar också att vissa Umeåstudenter medvetet sätter krokben för sina kurskamrater på detta sätt. Detta problem nämner också Zadenius i sin artikel om universitetsbiblioteket i Lund. Även där har man lagt märke till att böckerna ställs upp ”så att ingen annan hittar den förutom den som för tillfället behöver boken”.⁹¹

”Jag har ju aldrig gömt en bok”, säger Cia, ”men det har ju hänt många gånger att dom inte finns där dom ska finnas” fortsätter hon och tillägger att det nog måste vara speciellt illa ställt med juridikstuderande: ”när det är en uppgift som hela klassen ska göra, då är det nånting borta”. Anna, har heller aldrig flyttat om, gömt eller stulit något. Hennes misstankar riktas mot en annan grupp låntagare. ”När jag läste konstvetenskap så var det jättemånga böcker som var borta. Det var ju såna som alla ville ha... med bilder. Där var det jättejobbigt

⁹⁰ Statistik, UmUB 2005-03-02

⁹¹ Zadenius, s. 21

att få tag i böcker till kursen. Då vart man sur”. Jag frågade vad hon tänkte då, om hon reflekterade över *vem* som hade stulit dem? Anna svarade: ”jag tänkte väl inte att det var ekonomerna... jag tänkte nog att dom som behövde dom hade behållit dom”.

Vilka tror ”de fyra” är de största syndarna respektive dygdemönstren på biblioteket då? Cia tror att bibliotekariestudenterna sköter sig bäst medan Dan föreställer sig att litteraturvetarna tar väl hand om böckerna. ”Läkare och humanister brukar ju vara väldigt prydliga och skötsamma”, menar Bea, som tillägger att ”ekonomerna är dom som ligger i snöhögar på lördagskvällarna... inte jag nu [skrattar] utan dom andra”. Bea har en allmän uppfattning om att ”människor i allmänhet är ju alltså såhär... *egocentriska*”. Anna tror att det är många som missköter sig men ”det är säkert dom som är mera *egoistiska*” än hon. Bea skulle bli förvånad om inte kvinnor skötte sina lån bättre än män medan Cia inte tror att könet spelar någon roll. Även Dan avfärdar detta som en schablonbild som han känner osäkerhet inför. Beträffande låntagarnas ålder tycks respondenterna vara rörande eniga om att man blir skötsammare ju äldre man blir, men Dan känner dock en oro inför att han tillhör en ”vild våg” av studenter (23 åringar) som sköter sig sämre än den underifrån kommande åldersgruppen. En sådan oro skulle antagligen förbytas i glädje om man frågar bibliotekarierna på UmUB. Om det visar sig vara sant, vill säga. På 1970-talet uttalades profetior kring svinn och oordning i hyllorna efter införandet av ”open access”. De besannades alltså, men trots detta tycks ingen vilja se en återgång till att betjäna låntagarna över disk, trots att oredan kräver en stor städinsats dagligen.

ANALYS OCH SLUTDISKUSSION

Den rationella låntagaren

Jag har valt att studera en mindre grupp låntagare vid UmUB, nämligen de som ställer till problem genom att inte hålla sig till gällande regelverk. Jag frågade mig inledningsvis hur de försumliga låntagarna beskriver och förklarar sina tilltag? Varför följer de inte UmUB: s regler och vad krävs för att de skulle bättra sig? Eftersom jag utgår ifrån att de handlar avsiktligt kan en ökad förståelse kring deras beteendemönster vara till hjälp vid förändringar av bibliotekets rutiner. Finns det några möjligheter att återfå lånen i rimlig tid och på så sätt öka utlåningsfrekvensen och minska köerna på i första hand kurslitteraturen? Dessutom ville jag titta närmare på svinn, skadegörelse och onaturligt slitage vid detta bibliotek.

De Rational Choice-teoretiska ansatser jag utgått ifrån delar en grundförutsättning, nämligen att aktören (i detta fall låntagaren) konsekvent väljer den väg som uppfyller hans mål eller önskningsar. Målet är i detta fall att få låna en bok och låntagaren har givetvis förhoppningar om *när* denna lånetid skall infalla. Det rationella handlandet förutsätter med andra ord att låntagaren optimerar eller maximerar sin egen nytta genom att beräkna de för- och nackdelar som uppkommer. Detta ställer krav på att de skaffar sig en helhetssyn kring rådande handlingsalternativ. Här gäller det bland annat att känna till vilka förutsättningarna är i form av struktur, resurser och regler vid UmUB, vilket tycks vara en brist hos ”de fyra” i min undersökning.

Jag har under detta arbete förundrats över den okunskap som dessa ”stamgäster” visar kring bibliotekets regler och eventuella påföljder vid regelbrott. De fyra har varierande minnen av hur lånereglerna presenterades när de fick sina lånekort. Helt tydligt är att ”den speciella disken” som ”kändes som ett löpande band” varken underlättar för personal eller låntagare när det gäller att förmedla och erhålla information om regler. Det tryck som råder under terminsstarterna är dock ett bekymmer som gör denna problematik svårbemästrad. Möjligen kan en instruktionsvideo vara lösningen. Låntagarna kan absorbera denna information under kötiden, på samma sätt som de lär sig det väsentliga om solbränna och hösnuva medan de väntar på sin tur på Apoteket. Detta överträffar på många sätt den ”learning by doing-” mentalitet som finns på UmUB. Hur många avstängda låntagare har inte kommit till lånepunkterna och sagt: ”det hade jag ingen aning om”, när de får klart för sig vad som gäller? Eftersom man enligt ”de fyra” inte diskuterar lånesituationen mellan varandra nämnvärt, så sprids inte heller informationen. Alla tycks därför kliva ner i samma vattenpöl för att se hur djup den är.

Trots att samtliga respondenter uttalar uppskattning för detta kostnadsfria komplement eller alternativ till bokinköp, så förblir biblioteket ”ett svart hål” för att citera Bea. Hon går inte och tänker på låneböcker mellan lånen. ”Biblioteket för oss andra är inte viktigt”, menar hon och tror att mitt intresse är kopplat till mitt yrkesval som bibliotekarie. Samtidigt visar denna blivande civilekonom en osedvanligt stor uppfinningsriktighet rörande bibliotekets beskaffenhet. Något motsägelsefullt säger sig denna obekymrade student vara den sortens människa som försöker hitta på nya lösningar när någon rutin är dålig, vilket UmUB: s kravverksamhet är enligt henne. Vill man få igen sina böcker i tid får man påminna i förskott, tycker hon. Det finns med andra ord önskemål från åtminstone en låntagare att tillföra konstruktiv kritik, men få möjligheter att göra sig hörd. Samtidigt menar biblioteksledningen att det finns brister i deras kunskaper kring användarnas önskemål och behov. Efter vad jag har förstått har man diskuterat en nätbaserad enkätundersökning inom en överskådlig framtid. Den kommer med största säkerhet att tillföra fler innovativa förslag från den prioriterade ”användaren i centrum”.

Dessvärre tycks det finnas en allmänt obekymrad attityd till krav och påminnelser bland UmUB: s låntagare. Till skillnad från mig själv, när jag lånar böcker med Luther på axeln, så verkar inte förseningar och kravbrev besvara ”de fyra” särskilt mycket. De menar att med stigande ålder följer en ökad moral (jaja, jag är två decennier äldre än tre av dem), medan de har en varierad inställning till köns- och institutionstillhörighet. Det finns dock en intressant övertro på bibliotekariestudenter och litteraturvetare. Egoism är ett återkommande uttryck som inte gäller dem själva specifikt, utan folk i allmänhet. Biblioteket får överta ansvaret för den enskilde låntagarens handlingar, vilket ställer allt högre krav på denna institution. Hur författar man exempelvis ett kravbrev som låntagaren inte ids läsa för att man redan tror sig veta vad biblioteket vill? Borde kanske värdet på den försenade boken och den summa man riskerar att få betala skrivas i fet, stor stil i brevet överkant? Hur länge skulle i så fall en sådan förändring ge effekt, innan låntagarna byggt upp en ny immunitet mot dessa hot? De frågetecken som jag hoppades kunna räta ut förbyttes istället mot nya, vilket öppnar upp för vidare undersökningar och forskning kring problemlåntagare och låntagarproblem.

Beträffande andra låntagares handlingsmönster, vilka ”de fyra” även måste ta i beaktande enligt RCT, så finns det en övertro på ett förändrat regelverk. Man tror att fler skulle lämna tillbaka i tid, om överträdelsen medför en avgift. Samtidigt är de medvetna om risken för kalkylering, dvs. att räkna med en viss kostnad som understiger alternativ i form av inköp eller kopiering. UmUB bör överväga ett betänkande kring eventuella förseningsavgifter på kurslitteratur, eftersom allt fler universitetsbibliotek tycks ha övergått till detta. Där bör

dock personalen få sista ordet eftersom amerikanska undersökningar har påvisat att arbetet runt lånedisken blir trevligare när man slipper handskas med pengar. De amerikanska biblioteken påstår sig även ha fått en ökad cirkulationstakt när böterna togs bort. Göteborg, som bytt till detta system helt nyligen säger sig däremot ha fått en ökad rotation på utlånen till följd av avgifterna snarare än på grund av de tidigare lagda påminnelserna som jag förundrades över. Möjligen är det så att förbättringar sker i samband med förändringar som följd av en ökad medvetenhet hos låntagarna. Biblioteket blir tvunget att *informera* om det nya systemet vilket kan sätta fokus på det regelverk man annars inte reflekterar över. Det är *förändringen* som ger effekt, inte vilket system man byter till.

För att återknyta till det egoistiska tankesättet var det också intressant att höra att andras understrykningar och klotter kan vändas till nästa låntagares fördel. ”Man ser vad de andra har tänkt” och ”då vet man ungefär vad dom som har läst den tidigare va viktigt”. Spelteoretiskt sett innebär en nedklottrad bok att man lika gärna kan fortsätta att stryka under. Är man första låntagare på en bok så borde man alltså kunna låta bli? Men så enkelt är det inte, eftersom en spelares position formas av andra spelares antaganden om vilken strategi man kommer att följa. Känner man till hur andra kommer att agera, så finns det risk för att man tillämpar detta när man gör sitt första val. I dessa fall stryker man under och klottrar för att man *vet* att medlåntagarna också kommer att göra det. Några kännbara bestraffningar kommer inte heller att förhindra det beteendemönster som exempelvis Bea antar var okej ”eftersom att alla gör det”. Reglerna bryts för att andra bryter dem och ingen följer upp överträdelsena. Bea tror att denna kontroll skulle vara hur enkel som helst att genomföra, vilket den givetvis inte är. Att bevisa vem som strukit under, eller när detta har skett är nära nog omöjligt att bevisa, vilket juridikstuderande Cia också påpekar. Men bara vetskapen om att någon *kan* kontrollera skulle med största sannolikhet ge effekt. Vem vill då vara den första som stryker under? På samma sätt kan tillgrepp av litteratur upplevas som så vanligt förekommande att fler lockas att stjäla. Det är med andra ord olyckligt att låntagarna upptäcker och blir varse bokstölder på biblioteket eftersom det kan kännas poänglöst att vara ”den ende” som sköter sig.

Tragedi eller samarbete?

Den rationella låntagaren utgör givetvis ett hot mot den allmänning som biblioteket kan sägas utgöra. Själva ”ägandeformen”, eller grundtanken med ett bibliotek, utmärks av ett fritt nyttjande. Precis som våra betesmarker eller vattentillgångar så är det en begränsad resurs som riskerar att överutnyttjas. Därför behövs det någon form av reglering. Biblioteken använder sig av ett regelverk med varierande påföljder i form av förseningsavgifter och

avstängningar. Vid UmUB används enbart det senare, vilket många inte upplever som nämnvärt besvärande eftersom man lånar på varandras kort istället.

Trots att alla låntagare skulle vinna på att alla samarbetade kan detta framstå som meningslöst så länge som man inte vet säkert att de andra också gör det. Ett stort, för att inte säga oöverstigligt problem i detta sammanhang är den sekretess som råder på bibliotek. Det gör att vi knappast kan vänta oss någon "wall of shame", med bilder av dem som belastar bibliotekets ekonomi eller förlänger köer. Skämt å sido, så medför denna tystnadsplikt att interaktionen mellan låntagarna haltar en aning. Dessutom finns en konkurrenssituation vid vissa utbildningar som hämmar ett samarbete mellan låntagarna. Man talar inte med varandra om lånesituationen helt enkelt. Detta för tankarna till Herbert Simons begränsade rationalitet, ett begrepp som innebär att möjligheten att tillskansa sig information och bearbeta denna är begränsad. Istället för att maximera sitt preferensuppfyllande talar man då om satisfiering. Låntagarna får välja ett handlingsalternativ som känns tillräckligt bra, eftersom de inte har möjlighet att väga in samtliga faktorer. Problemet beskrivs tydligast av juridikstuderande Cia, som inte samarbetar nämnvärt med sina kurskamrater kring bokval, ens när de grupperbetar. Hemlighetsmakeriet är uttalat och detta är även en grupp som utmärker sig som obenägna att lämna tillbaka tid. Sluttentan är viktig och konkurrensen stor. Man behåller böckerna för att man behöver dem, utan en tanke på vad detta medför för andra låntagare eller för biblioteket.

Det skulle givetvis vara enklare att få människor att samarbeta om det gäller miljöarbete där det slutliga straffet för överutnyttjande är mer påtagligt i form av sjukdom eller misär. Men även på ett bibliotek kan vinsterna vara stora bara man får låntagarna att samarbeta, vilket jag bland annat ville visa med min fiktiva cirkulationsmätning på sid. 34. Axelrod menar att man kan vinna mycket på att göra framtiden viktigare än nuet. Problemet med detta är att studenterna, när de tänker rationellt men korttänkt, ser tiden på UmUB som begränsad till *sin* studietid. Detta gör dem mindre angelägna att värna om framtiden. Därför måste man se till att belöningen för ett bättre samarbete kommer direkt, möjligen i form av en utökad kursbokssamling. Skötsammare låntagare – fler bokinköp, helt enkelt.

Axelrod menar även att en regering, eller i detta fall biblioteksledningen, har ett stort ansvar när det gäller att få individer att agera så att samhällsnyttan gynnas. Lagar och regler hjälper till att reglera vinststrukturen och mycket små förändringar i straffskalan speglar av sig i samarbetsmönstret. Ett exempel på detta är den minskning av utskick av fakturor mellan 2002 och -03 som förklaras av en ökad tydlighet kring kravverksamheten för personalen. Det var med andra ord inte frågan om några ändringar för låntagarna. Skulle man lägga förändringarna närmare användarna, exempelvis genom ökad och förbättrad information eller

införande av förseningsavgifter, så skulle förändringarna med största sannolikhet ske mycket snabbt. Vid Göteborgs UB har man dessvärre tillfört faktorerna avgifter samt tidigare lagda påminnelser samtidigt, vilket kommer att försvåra en framtida rättvis utvärdering. Risken finns även att den omvittnade effekten är av övergående natur och att den positiva trenden vänder eller planar ut efter en inkörsperiod. Mitt förslag är att man vid UmUB inleder med en ökad informationskampanj rörande regler och utlån samt eventuellt påminna i förskott, strax innan lånetidens utgång. Man bör även poängtera vikten av att avsäga sig böcker på väntehyllan. Om det är omöjligt att koppla en ”nej tack” svarsfunktion till det mail som går ut, bör det finnas en anvisning till hur man tackar nej på meddelandet. I detta fall visade ”de fyra” en ovanligt stor vilja att samarbeta, men de hade ingen aning om hur de skulle göra. De improviserade därför efter bästa förmåga, vilket bör uppmärksammas och premieras.

Det osjälviska beteende som dessa låntagare visar prov på kring väntehyllan, är nämligen viktigt för att upprätthålla samarbetet i ett samhälle. På ett bibliotek är det uppenbart att ett reciprokt system, ”jag lämnar tillbaka i tid, om du lämnar tillbaka i tid nästa gång”, faktiskt skulle löna sig för alla. De låntagare som inte håller sig till detta ömsesidiga samarbete måste i första hand informeras, i andra hand straffas. I många fall skulle en ökad medvetenhet kring det ”svarta hål” som biblioteket och dess regler tycks utgöra för många, förbättra möjligheterna till samarbete. Altruism, oegennyttia, bör göras till en social vana men det finns alltid risk för att någon egoist drar nytta av andras osjälviska handlande. De bör därför behandlas annorlunda menar Axelrod, och jag återkommer strax till dem.

Jag fann nämligen en allmän likgiltighet kring regler och lånetider som blev allt mer fascinerande under arbetets gång. Mitt val av teori, RCT, fick mig att intressera mig för den beslutskedja som det medvetna valet är ett resultat av. Den rationella låntagaren måste nämligen ta många faktorer i beaktande när hon eller han väljer väg mot Boken. Jag har funnit en förvånande mångfald okunskap bland låntagare när jag har arbetat samt även fått problemet beskrivet för mig av ”de fyra”. Detta har resulterat till den tro på *ökad information* som jag hoppas att jag har förmedlat. För de obotligt egoistiska återstår bara den spanska förbannelse som jag citerade i inledningen. För de läsare som mot förmodan har glömt den, återger jag den här i sin helhet. Den bör dock användas med största försiktighet:

För den som stjälar, eller lånar och inte återlämnar, en bok från dess ägare, må den förvandlas till en orm i hans hand och förgöra honom. Må han slås med förlamning och alla hans lemmar brista. Må han förgås i smärta under höga skrik om barmhärtighet, må det inte finnas något slut på hans vända tills han ligger upplöst. Må bokmaskarna gnaga på hans inälvor som en sinnebild för den Orm som aldrig dör. Och när han till sist går till sitt sista straff, må Helvetets lågor förtära honom för alltid.

KÄLLFÖRTECKNING

Tryckta och elektroniska källor

Adlibris nätbokhandel: <http://www.adlibris.se/shop/>

Andersen, Heine & Kaspersen, Lars Bo (red) *Klassisk och modern samhällsteori*, 2:a uppl.
(Lund, 2003)

Axelrod, Robert, *Från konflikt till samverkan: varför egoister samverkar* (Stockholm, 1987)

BOKUS nätbokhandel: <http://www.bokus.com/se/>

Broms, Susanna "Förseningsavgifter – äntligen vet vi" *Blänkaren* nr.40 sep.2002

Carlqvist, Erik, *Umeå universitetsbibliotek under 25 år* (Umeå, 1989)

Forsheg, Christian, *Bibliotekens låneregler: juridik och praxis*,

Examensuppsats vid arbetsenheten för information och kultur/Biblioteks och informationsvetenskap, vt 1998 (Umeå, 1998)

Frängsmyr, Tore, *Liten handbok för avhandlings och uppsatsskrivande* (Uppsala, 1983)

Hagen, Roar "Rational Choice" ur *Klassisk och modern samhällsteori*,

Andersen, Heine & Kaspersen, Lars Bo (red) 2:a uppl. (Lund, 2003)

Hardin, Garrett (1968) "The Tragedy of the Commons" *Science* 162: 1243-1248

Hansel, Patsy J. (edit.) *Managing overdue: A How-To-Do-It Manual for Librarians*; no. 83
(New York, 1998)

Hedberg, Sten, *I bokens namn* (Uppsala, 2002)

Hedström, Peter & Swedberg, Richard "Rational Choice, Empirical Research, and the
Sociological Tradition" *European Sociological Review*, Vol 12 No. 2, 127 – 149 (1996)

Hermansson, Jörgen, *Spelteorins nytta: om rationalitet i vetenskap och politik*

(Uppsala, 1990)

Holme, Idar Magne & Solvang, Bernt Krohn, *Forskningsmetodik: om kvalitativa och
kvantitativa metoder* (Lund, 1997)

Lars Höglund (red) *Tusen studenter om biblioteket: -vanor, attityder och krav*,

Studenternas bibliotek delstudie 2 (Stockholm, 1995)

Kalén, Ingemar, *Biblioteksskötsel:Handledning för mindre bibliotek* (Lund, 1956)

Korsnes, Olav (red) *Sociologiskt lexikon* (Stockholm, 1998)

Kungliga biblioteket. Sveriges nationalbibliotek, <http://www.kb.se> 2005-06-03

Lewin, Leif, *Det gemensamma bästa: om egenintresset och allmänintresset i västerländsk
politik* (Stockholm, 1988)

- Lindh, Mikael, "Våldsam skillnad på bokutgifter" *Studentliv* 21/9 2004
<http://www.studentliv.nu/> 2005-04-11
- Lindström, Lena D, "Dyrt med böcker för fattiga studenter", *Västerbottens Kuriren*
2004-09-22
- Luleå universitetsbiblioteks låneregler:
<http://www.th.se/depts/lib/kundservice/laneregler.shtml>, 2005-03-26
- Mattila, Marika, *Bokkrav: en administrativ studie av Umeå Universitetsbibliotek*
(Umeå, 1984)
- Moe, Sverre, *Sociologisk teori* (Lund, 1995)
- Moberg, Erik, *Offentliga beslut: en introduktion till den ekonomiska teoribildningen inom stadsvetenskapen* (Stockholm, 1994)
- Nationalencyklopedins nätupplaga: www.ne.se, 2005-04-13
- Regeringsbeslut dnr. U2001/3275/F
- Roos, Carl Martin, *Biblioteks rätt* (Stockholm, 1994)
- Roos, Erna, "Open access: Några erfarenheter från Umeå universitetsbibliotek"
Nordisk tidskrift för Bok och Biblioteksväsen 59 (1972)
- Rothstein, Bo, *Sociala fällor och tillitens problem* (Stockholm, 2003)
- Souter, G H, "Delinquent readers: a study of the problem in university libraries",
Journal of Librarianship, 8 (1976) s. 96-110
- Starrin, Bengt & Renck, Barbro "Den kvalitativa intervjun" ur *Kvalitativa studier i teori och praktik*, Per-Gunnar Svensson & Bengt Starrin (Lund, 1996)
- Sundberg, Mikael "Ficktjuvar större problem än bokstöder på ub" *Vertex* nr 3/2001
<http://www.vertex.umea.com/nr3-01/c4.html> 2005-03-15
- Svensson, Per-Gunnar & Starrin, Bengt, *Kvalitativa studier i teori och praktik* (Lund, 1996)
- Umeå universitetsbiblioteks låneregler: <http://www.ub.umu.se/loan/regler.htm> 2005-03-26
- Umeå Universitets jubileumstidskrift 2005: "40 sidor av Umeå universitet"
http://www.umu.se/infoenheten/jubileum05/images/pdf/jubskrift_sv.pdf 2005-02-14
- Umeå universitets årsredovisning 2004, s. 24
http://www.umu.se/planering/budget_ekonomi/arkiv/ArsredovisningUmU_04.pdf
- Walker, Julie "Library fines reconsidered: the philosophy of charging fines" *Managing overdue: A How-To-Do-It Manual for Librarians* ; no. 83 Patsy J. Hansel (edit.)
(New York, 1998)
- Verksamhetsberättelse för Umeå universitetsbibliotek 2004,
http://www.ub.umu.se/ombiblioteket/vber_2004.pdf, 2005-05-05

Verksamhetsberättelse för Umeå universitetsbibliotek 2003

<http://www.ub.umu.se/ombiblioteket/verksamhetsber.pdf>, 2005-05-05

Westeson, Weste "Några anteckningar om boktjuvar och bokstöder"

Ikoner nr 2/2002 s.20-27

Wistrand, Rolf, *Bisarra boksamlare* (Stockholm, 1971)

Zadenius, Marcus "Stjäl jurister som korpar"? *Ikoner* nr 3/2001

Personlig kommunikation

Intervjuer

"Anna Humanist", 2005-03-15

"Bea Civilekonom", 2005-03-17

"Cia Jurist", 2005-03-23

"Dan Doktorand", 2005-04-08

E-post

Kristina Göransson, Centralbiblioteket Göteborgs universitetsbibliotek, 2005-04-29

Övriga informanter

Samtal och e-postkorrespondens med ett tiotal (anonyma) personer från olika personalkategorier vid Umeå universitetsbibliotek, perioden februari-maj 2005.

Kära kamrater och biblioteksvakter!

Jag håller på att samla ihop lite statistik inför mitt uppsatsarbete. Ni som vill hjälpa mig får gärna räkna böckerna som rensas från väntehyllan. Eftersom jag är lite besvärlig vill jag att ni skiljer på "kurs" och övrig litteratur. Dessutom är det intressant att veta hur många som går tillbaka till väntehyllan igen för att någon annan köar på boken. Observera att ni inte måste göra detta, men ni gör mig jätteglad samtidigt som det kan vara roligt att se hur mycket vi rensar.

Tack på förhand

/Maud

DATUM		RENSAT FRÅN VÄNTEHYLLAN		ÅTER TILL VÄNTEHYLLAN	
		antal		antal	
		KURS	ÖVRIGT *	KURS	ÖVRIGT *
Må	7/2	72	70	53	16
Ti	8/2	52	30	37	14
On	9/2	34	27	21	7
Må	14/2	58	23	34	6
Ti	15/2	59	31	34	11
On	16/2	54	32	30	6
To	17/2	42	17	30	4
Sö	20/2	66	39	32	16
Må	21/2	70	46	41	13
Ti	22/2	42	34	24	9
On	23/2	54	27	32	12
To	24/2	30	35	23	10
Må	28/2	73	42	38	15
Ti	1/3	47	35	28	8
On	2/3	44	25	26	6
Genomsnitt för perioden ovan, antal:		53	34	32	10

Antal procent "åter till väntehyllan" för att det är kö på exemplaret beräknat på ovanstående genomsnitt: kurslitteratur: 60 %, övrigt: 31 %

* Övrigt innefattar förutom övrig litteratur även magasinshämtat material som avhandlingar samt CD-ROM etc.

Biblioteket vid:	Lånetid- omlån	Förseningsavgifter	Avstängning	Övrigt
Göteborgs universitet http://www.ub.gu.se/	Böcker: 30 dagar Kurslitteratur: 14 dagar Tidskrifter: 7 eller 14 dagar	Ja , på kursböcker: 10 kr/bok och dag	Ja , låntagare, som efter två krav ännu inte återlämnat inkrävt lån, beviljas inte ytterligare lån förrän det krävda materialet återlämnats till biblioteket eller ersatts. För lån med maximerad lånetid gäller indragning av lånerätten redan efter lånetidens utgång.	Om en bok inte återlämnas trots att kravbrev har gått ut, skickar biblioteket en räkning på bokens pris plus arbetskostnad (för närvarande 200 kr/bok). För kursböcker debiteras även förseningsavgiften. Inga kravbrev skickas på kursböcker, däremot kan du via e-post få en påminnelse som talar om att lånetiden strax är slut.
Karlstads universitet http://www.bib.kau.se/	Kursreferens: 1 dag Kurslitt., läromedel, SOU: 7 dagar Uppsatser och fördjupningslitteratur: 21 dagar (för universitetets anställda 60 dagar, som vid reservation förkortas till 21 dagar)	Ja , på 7 dagarslån 10 kr per bok/dag, på 21 dagars lån: 5 kr per bok/dag	Ja , låntagare, som har skuld till biblioteket, spärras från vidare lån. Spärren upphävs när fakturan eller avgiften är betald.	Låntagaren kan krävas på förseningsavgifter efter lånetidens utgång. Har lånat material ej återlämnats efter två krav skickas faktura och inbetalningskort på ett på förhand, av biblioteksnämnden, fastställt belopp, inklusive administrativa kostnader. Avgift förkommen bok: bokens återanskaffningspris eller lägst 700:-, inkl. administrativ avgift 200:-
Linköpings universitet http://www.bibl.liu.se/	Litteratur: 14 dagar Litteratur med kö: 7 dagar Omlån kan ske 10 ggr, om ej kö	Nej , inte förrän efter andra kravet, se avstängning o övrigt	Ja , den som inte har återställt lånet efter andra kravet blir avstängd som låntagare och ersättningskyldig. Avstängningen upphör när lånet återlämnats, och/eller alla skulder till biblioteket reglerats.	Fakturans belopp avser dels materialets återanskaffningskostnad, dels en hanteringskostnad om 250 kr per utlånad enhet. Återlämnas materialet tillsammans med faktura före förfallodagen utgår en förseningsavgift om 100 kr per utlånad enhet; förseningsavgiften maximeras dock per faktura till totalt SEK 500.

Biblioteket vid:	Lånetid- omlån	Förseningsavgifter	Avstängning	Övrigt
Luleå tekn. universitet http://www.ltu.se/depts/lib/	För hemlån tillämpas olika lånetider. Aktuell lånetid meddelas vid varje utlåningstillfälle. Kurslitteratur: 14 dagar Lån, som ej önskas av annan låntagare, kan lånas om.	Nej	Ja. Låntagare som blivit fakturerad blir avstängd från ytterligare lån/fjärrlån och kan inte heller göra omlån förrän lånet/lånen återlämnats till biblioteket eller fakturan betalats. Låntagaren kan inte heller göra reservationer eller fjärrlån.	Efter lånetidens utgång skickar biblioteket 2-3 krav beroende på typ av lån, därefter skickas faktura. Prislista, egna samlingar: rapport 300 kr, svensk bok 750 kr, utländsk bok, 1500 kr, nätverkskort 2000 kr datorprogram 500 kr. Om det faktiska priset är högre gäller det högre priset
Lunds universitet http://www.lub.lu.se/	Reglerna om lånetid varierar, lånetiden kan i allmänhet förlängas för litteratur med begränsad lånetid, om litteraturen inte efterfrågas av annan låntagare	Ja , avgift för försenad återlämning av bok är 10 kr per bok och dag. Förseningsavgift tas ut från dagen efter lånetidens utgång. För varje försenad bok kan man bli skyldig högst 280 kr, alltså 28 dagars avgift.	Ja , om en låntagare har 100 kronor eller mer i obetalda avgifter är han/hon automatiskt avstängd från nya lån vid samtliga bibliotek inom LUB. Skulden ska regleras i sin helhet, på det bibliotek där den uppstått, innan låntagaren kan fortsätta låna.	Har lånet trots två påminnelser inte återlämnats 28 d efter lånetidens utgång genereras faktura. Fakturerat belopp = nyansk.pris plus 300 kr i hanteringskostnad. Förseningsavgifterna tillämpas vid enheter för låntagarkat."student" och materialkat. "kursbok" Biblioteken avgör om avgifter skall tas ut av låntagarkategorier och för annat material än kursböcker.
Mittuniversitetet bibliotek finns på fyra orter: Härnösand, Sundsvall, Örnsköldsvik och Östersund http://www.bib.miun.se	Lånetiderna varierar för olika material. Normaltiden är 30 dagar samt 14 dagar för kurslitteratur. Omlån så länge materialet inte är reserverat av annan låntagare. Efter 150 dagar måste du komma in och visa upp böckerna för att kunna låna om. Bokningsbara kursböcker, så kallade timlån måste du alltid visa upp i lånedisken innan de kan lånas på nytt.	Ja , när du lämnar tillbaka ett lån för sent får du betala en förseningsavgift, just nu 3 kronor per bok och dygn Om du kommer tillbaka för sent med bokningsbara kursböcker, så kallade timlån, så kostar det 100:- omedelbart om inte boken återlämnas vid rätt klockslag. Därefter kostar det ytterligare 100:- per bok och dygn Timlån måste lånas och lämnas tillbaka vid samma bibliotek.	Ja , har du skuld till biblioteket över en viss summa spärras ditt lånekort så att du inte kan låna	Ersättning för ej återlämnat eller skadat lån 600:- i schablonavgift eller bokens egentliga pris då värdet överstiger 600:-.

Biblioteket vid:	Lånetid- omlån	Förseningsavgifter	Avstängning	Övrigt
Stockholms universitet (obs! huvudbibliotekets regler, andra regler kan gälla på filialerna) http://www.sub.su.se/	Kursbokssamlingen: böckerna finns som 1-dagslån samt oftast även som 7-dagarslån. Övrig litteratur: 30 dagar	Ja , på kurslitteratur: 5 kr/dygn för 7-dagarslånen och 50 kr/dag för dygnslånen. Övriga böcker som det är kö på: 5 kr per bok och dag. Om boken återlämnas senast tre dagar efter lånetidens utgång utgår ingen avgift. Dag fyra påförs dock avgift för alla dittills sena dagar, dvs 20 kr.	Ja , om du bryter mot biblioteket och stör, <i>kan</i> du bli avstängd enligt högskoleförordningen	Böcker från kursbokssamlingen som inte återlämnas el lånas om 45 dagar efter återlämningsdatum faktureras med 600 kr/bok samt 300kr i arbetskostnad. Återlämnas boken efter fakturering återstår endast 150 kr/bok att betala. Alla fakturor som inte betalas går till inkasso
Umeå universitet http://www.ub.umu.se/	Lånetiden varierar för olika typer av material, vilket framgår i katalogen ALBUM. Kurslitteratur: 14 dagar	Nej	Ja , den som inte återställer infordrat lån efter krav blir ersättningsskyldig och avstängd intill dess lånet reglerats. <i>Avser kravet kurslitteratur förlängs avstängningen med 6 veckor.</i>	Biblioteket bedömer skadans omfattning. Även om låntagaren har lämnat ersättning för materialet, tillhör det fortfarande biblioteket. Vid ersättningsskyldighet utgår en schablonavgift för att täcka bibliotekets omkostnader för att ersätta förlusten. (anm. den exakta kostnaden redovisas inte på hemsidan)
Uppsala universitet Regler och rutiner för lån kan växla mellan olika biblioteksenheter. http://www.ub.uu.se/	I regel är lånetiden 1 månad. Du få sedan behålla boken tills någon annan kräver in den. Personalen kan av särskilda skäl förkorta eller förlänga lånetiden. Kurslitteratur kan inkrävas efter 7 dagar om kö	Nej , inte på någon av enheterna	Ja , låntagaren som inte återlämnar inkrävd bok eller har obetalda räkningar till biblioteket spärras för ytterligare lån på universitetsbibliotekets samtliga enheter. Avstängning för en tid av högst två (2) månader beslutas av överbibliotekarien. Längre avstängning beslutas av Biblioteksnämnden	Förkommen eller förstörd bok skall ersättas av låntagaren. Till bokens värde tillkommer då en expeditionskostnad. Vid utebliven betalning kommer ärendet att lämnas till inkasso. Alla kostnader i samband med inkassoförfarande debiteras låntagaren. (anm. den exakta kostnaden redovisas inte på hemsidan)

Biblioteket vid:	Lånetid- omlån	Förseningsavgifter	Avstängning	Övrigt
Växjö universitet http://www.bib.vxu.se/	Kurslitteratur - 14 dagar (21 dagar för distansstuderande) Litteratur/Allmän samling - 28 dagar. (180 dagar för lärare /forskare/doktorander vid universitetet, krävbar efter 28 dagar)	Ja , förseningsavgift: 5 kr/bok och dag på all litteratur Ersättning för förlorat lånekort: 50 kr, lån utan lånekort: 20 kr/tillfälle (från 1/12 -04)	Ja , har du skuld till biblioteket spärras ditt lånekort	Ersättning för bok (monografi):400 kr. En administrativ kostnad tillkommer på 200 kr. Om återanskaffningsvärdet i betydande omfattning överstiger eller understiger schablonbeloppet, förbehåller sig universitetsbiblioteket rätten att debitera den verkliga kostnaden. Obetalda skulder lämnas till inkasso.
Örebro universitet http://www.ub.oru.se/	Kurslitteratur: 7 dagar för alla kategorier och låntagare Övrig litteratur/EDC: 21 dagars lånetid för studenter/allmänhet, 60 dagars lånetid för lärare/forskare/doktorander. Detta långlån förkortas då boken reserveras. Den garanterade lånetiden är 21 dagar	Ja , kurslitteratur: 10 kr per bok/dag Övrig litteratur: 5 kr per bok/dag Maxbeloppet för förseningsavgifter är 300 kr.	Ja , vid 100 kronor i förseningsavgift spärras ditt lånekort. Låntagaren är spärrad för lån tills förseningsavgiften betalas kontant i receptionen	Om du inte återlämnar dina lånade böcker inom 60 dagar blir du ersättningsskyldig enligt följande: -bokens pris -expeditionsavgift på 200 kr/faktura - förseningsavgift, faktureras ej om bok/böckerna inte återlämnas inom 60 dagar skickas en faktura. Betalas inte faktura inom föreskriven tid lämnas ärendet vidare till Inkasso.

Datum: 03/09/2004
SISTA PÅMINNELSE/LAST REMINDER
=====

Du är nu avstängd som låntagare. Om du inte hör av dig inom en vecka tvingas vi skicka faktura. Återlämnas boken efter att fakturan skickats måste räkningen ändå betalas. Är lånet nyligen återlämnat kan du bortse från detta krav.

You are now suspended from further loans. Unless you get in touch with us within one week an invoice will be sent. If the book is returned after the invoice has been sent you will still have to pay it. If you have recently returned the item/s, please disregard this note.

Personnummer/ID:

Ersättningskostnad inkl moms/Cost:

Handläggare/Contact person:

Telefon:

} Ifylles av ansvarig bibliotekarie

INTERVJUFRÅGOR, respondent 1-4

Frågor om den intervjuade låntagaren:

Namn, ålder, familjesituation/bostad, nuvarande studier, inkomst, tidigare universitetsstudier samt tidigare bibliotekserfarenheter

Egna låne- och biblioteksvanor...

Hur ofta vistas du på UB och vad gör du där?

Hur stor del av studielitteraturen lånar, kopierar resp. köper du?

Upplever du att din kurslitteratur är dyr? För dyr?

Vad lånar du mest- kurslitteratur eller annat?

Om de presenterades, *hur* presenterades lånereglerna när du fick ditt lånekort på UB?

Vet du vad reglerna innefattar?

... och ovanor

Lämnar du igen låneböcker i tid?

Om inte, vid vilken påminnelse? Första, andra eller tredje?

Vilka/vilket motiv hade du för att behålla dem?

Har du varit avstängd? Om ja, hur upplevde du det?

Brukar du köa på böcker i Album? Om ja, hur gör du? (själv/behöver hjälp)

Om boken hamnar på väntehyllan efter det att du inte behöver den längre, vad gör du?

Har du någonsin olovligt tagit med dig en lånebok utan att låna den? Om ja, varför?

Stryker du under i låneböcker? Om ja, varför?

Har du någonsin rivit ur någon el några sidor ur biblioteksmaterial? Om ja, varför?

Frågor om medlåntagarna...

Diskuterar ni låne- och bibliotekssituationen mellan varandra?

Är man ärlig kring sina egna "tilltag" i så fall?

Tror du att många "drar över" sina lånetider? Om ja, varför gör dom det?

Är det många som avstängs, tror du? Några som du känner?

Hur upplever du i vilken mån *andra* hämtar från väntehyllan och vad känner du för detta?

Vet du om någon av dina kurskamrater eller andra medlåntagare har stulit något på biblioteket? I så fall, hur känner du för detta?

Vad tycker du om understrykningar och anteckningar som *andra* har gjort i böckerna?

Har du någonsin upptäckt att det fattas sidor i böcker eller tidskrifter? (slump/medvetet)

Vad gör du om du upptäcker detta? (säger till en bibliotekarie, eller struntar i det?)

Hur tror du att andra sköter sig på UmUB (kön, ålder, institutionstillhörighet?)

...och om biblioteket

Vad tycker du om UmUB:s regler?

Hur skulle du göra om det var bötesstraff i stället för avstängning?

Dina medlåntagare, hur skulle dom bete sig om det blev böter, tror du?

Hur skulle du vilja förändra/förbättra reglerna, om du skulle få välja?

Vad tycker du om väntehyllan? 5-dagarsregeln? (korta av/förlänga)

Skulle den äldre typen av "varningstext" beträffande exempelvis understrykningar ha någon effekt på dig, tror du? På andra? (visar "varningstext" som tidigare fanns på kurslitteraturen)

Hur fungerar stöldskyddet/larmet tycker du? Har du några exempel?

Övriga förslag eller synpunkter på UmUB?